

Universiteit
Leiden

The Netherlands

De graaf in het veen: over middeleeuws grootgrondbezit en de regie over de ontginningen in Zuidwest-Friesland

Langen, G.J. de; Mol, J.A.

Citation

Langen, G. J. de, & Mol, J. A. (2023). De graaf in het veen: over middeleeuws grootgrondbezit en de regie over de ontginningen in Zuidwest-Friesland. *De Vrije Fries*, 103, 48-72. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4171693>

Version: Publisher's Version

License: [Creative Commons CC BY-NC 4.0 license](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4171693>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

THEMA: TWEEDUIZEND JAAR FRIEZEN EN HUN LANDSCHAP

Sinds 1839

De Vrije Fries

Jaarboek

uitgegeven door het
Koninklijk Fries Genootschap voor Geschiedenis en Cultuur
en de **Fryske Akademy**

Deel 103
2023

Sinds 1839

De Vrije Fries

Deel 103

2023

Sinds 1839

De Vrije Fries

Deel 103
2023

Jaarboek uitgegeven door het Koninklijk Fries Genootschap voor
Geschiedenis en Cultuur/Koninklik Frysk Genoatskip foar Skiednis
en Kultuer en de Fryske Akademy

Redactie

Prof. dr. Ralf Futselaar, dr. Simon Halink, drs. Binne Keulen
(secre.), drs. Otto S. Knottnerus, prof. dr. Hans Mol,
dr. Jelte Olthof, Doeke Sijens (voorz.) en Hans Zijlstra

Eindredactie: drs. Marijke de Boer

Redactieadres

Redactie De Vrije Fries
p.a. Fryske Akademy
Postbus 54
8900 AB Leeuwarden

Ontwerp en opmaak

Van der Let & Partners, Heerenveen

Illustraties omslag

Boven: *Zicht op de Wargaastermeer, gezien vanaf de zuidzijde.*

Foto: Mark Raat

Onder: *De tweekamp afgebeeld in Westerwijtwerd.*

Foto: Stefan Krabath

Het wetenschappelijk jaarboek *De Vrije Fries* biedt een platform voor wetenschappelijke en essayistische bijdragen op het terrein van de Friese geschiedenis, kunst, literatuur en archeologie. De plaatsing van de Friese 'stof' in een bredere context is daarbij gewenst.

In het themagedeelte is er aandacht voor actuele thema's of onderwerpen die wetenschappelijk vernieuwend zijn en tegelijkertijd breed en maatschappelijk relevant zijn.

Kopij dient digitaal te worden aangeleverd, opgemaakt volgens richtlijnen die bij het redactiesecretariaat kunnen worden opgevraagd.

ISBN 978-90-6171-029-5

FA-nummer 1141

NUR-code 699

1. De hier relevante volmiddeleeuwse ontginningsblokken in Zuidergo en de oerparochie Abbega in Westergo.
 Ondergrond: reconstructie van het landschap in de vroege middeleeuwen. Lichtgroen: wad; donkergroen: kwelder;
 bruin: veen (plaatselijk met dun kleidek); geel: pleistocene hoogte. Kaart: S. de Bruijn, provincie Fryslân

De graaf in het veen

Over grootgrondbezit en de regie over de middeleeuwse veenontginningen in Zuidwest-Friesland

GILLES DE LANGEN EN HANS MOL

Inleiding

In de vroege middeleeuwen bestond meer dan de helft van Nederland uit veenwildernis. Dat geldt ook voor Friesland tussen Vlie en Lauwers. Het veen is er sinds de late tiende eeuw door grootschalige ontginningen geschikt gemaakt voor agrarisch gebruik, waardoor talloos veel nieuwe nederzettingen zijn ontstaan en het landschap ingrijpend is veranderd. Historisch onderzoek van de laatste jaren heeft duidelijk gemaakt dat dit niet het resultaat was van initiatieven van individuele kolonisten. Er blijkt in Holland en het Sticht op veel plaatsen aansturing te hebben plaatsgevonden, in het bijzonder door de grafelijke macht.¹

Voor Friesland hadden we daar nog nauwelijks greep op, omdat de graven van vóór 1200 er maar weinig sporen hebben nagelaten. Wij meenden eerder dat dit laatste een werkelijke machtsituatie weerspiegelt.² Vanwege zijn betrekkelijk geringe bezit aan ambtsgoed en familiedomeinen in het terpengebied zou zijn positie zodanig zwak zijn geweest dat hij in de veertiende eeuw het veld moest ruimen. Maar mogelijk waren we met deze stellingname enigszins voorbarig, omdat we er de

aanwezigheid in de venen toen niet bij betrokken hebben. Juist van het veengebied valt te veronderstellen dat de Friese graven daarin net als hun collega's in Holland en het Sticht grootgrondbezit hebben kunnen vormen dankzij de uitoefening van het hun door de koning toegewezen of door hen geïsurpeerde recht op de wildernis. De kwestie is dus hoe het zat met de reikwijdte van het grafelijk gezag in het Friese veenlandschap.

Voor het antwoord gaan wij in dit opstel nader in op het zuidwestelijke deel van Westerlauwers Friesland, meer in het bijzonder op het landschap Zuidergo. Het grootste deel van deze landstreek werd ingenomen door uitgestrekte venen, liggend rondom, en opkruipend tegen stuwwallen. Naar het westen werd het overtollige veenwater afgevoerd op het Vlie, terwijl de gronden die naar het zuiden afhielden hun water losten op het Almere. Ten oosten en zuidoosten van Zuidergo waterden de venen via het Oer-Kuindersysteem af op de Nagele. Naar het noorden toe ging het veenland van Zuidergo over in dat van Westergo, waarvan het water vanouds afstroomde in het Marnesysteem.³ Dit was althans de situatie aan het begin van de

1 Algemeen: H. van der Linden, 'Het platteland in het Noordwesten met de nadruk op de occupatie', in: *(Nieuwe) Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 2 (Haarlem 1982), 48-82, aldaar 64-78; Chr. de Bont, *Vergeten land: ontginning, bewoning en waterbeheer in de Westnederlandse veengebieden (800-1350)* (Wageningen 2008), 146-151; J. Huiting, *Domeinen in beweging. Samenleving, bezit en exploitatie in het West-Utrechtse landschap tot in de Nieuwe Tijd* (Groningen 2020), 329-331.

2 G.J. de Langen en J.A. Mol, 'Church Foundation and Parish Formation in Frisia in the Tenth and Eleventh Centuries: a Planned Development?', *The Medieval Low Countries. An Annual Review* 4 (2017[2018]), 1-55, aldaar 51. Vgl. P.N. Noomen, *De stingen in middeleeuws Friesland en hun bewoners* (Hilversum 2009), 83.

3 Ten gevolge van de zuidwestelijke uitbreiding van de Middellzee in met name de elfde-vroege twaalfde eeuw zou overigens een deel van het noordelijke veengebied daarin zijn water lossen. Vgl. M. Bakker, G. de Langen en T. Sibma (red.), *Opgraving Sneek-Harinxmaland. Van vlaknederzetting in een veengebied tot afgetopte terp onder een kleipakket* (*Grondsporen* 36; Groningen 2018), 105-106 en 234.

middeleeuwen. Uiteraard vloeide alles via het Vlie uiteindelijk in de Noordzee. Het is van belang deze afstroming in het oog te houden, omdat ze bepalend was voor de bestuurlijke indeling van het landschap.⁴ Over het algemeen werden stroomgebieden vanaf waterscheidingen als eenheden behandeld. Pas ver stroomafwaarts traden rivieren scheidend op. Voor ons verhaal is daarbij vooral de waterscheiding van belang tussen Zuidergo en het noordelijk nabije Westergo, dat ook veengebieden onder zich had (zie afb. 1).

Omdat de venen in de vroege middeleeuwen nog grotendeels onbewoond waren, zal de naam Zuidergo eerst van toepassing zijn geweest op de pleistocene hoogtes die nog boven de venen uitstaken. Dankzij hun bosbegroeiing waren deze goed te onderscheiden van het hoofdzakelijk boomloze veen. Misschien leverden ze bouw hout voor de bewoners van de kwelder. We mogen er in elk geval vroegmiddeleeuwse activiteit veronderstellen, al kan uit de spaarzame archeologische vondsten niet goed worden opgemaakt welk karakter de menselijke aanwezigheid heeft gehad.⁵ Meer persistente bewoning zal er in elk geval vroeg geweest zijn op de kleistrook die als oeverwal langs het Vlie het veengebied aan de westzijde begrensd, bijvoorbeeld rond het oudste Staveren en ten westen van Kornwerd, waar vroegmiddeleeuwse abdijgoederen hebben gelegen.

Om te beoordelen of en hoe de grafelijke macht in dit Zuidergo zich heeft kunnen ontplooiën zijn we aangewezen op informatie over grondbezit. Voor vol-middeleeuws Friesland is daar op het eerste gezicht weinig van overgeleverd. We hebben

enkele getuigenissen over oud grafelijk eigendom, maar veel grootgrondbezit lijkt er vervlogen door overdrachten en verkopen in later tijd. Toch zijn er kansen om er een glimp van op te vangen, in het bijzonder wanneer zulk goed vroeg in handen van de Kerk is gekomen en daardoor versteend is geraakt. Kerkelijk grondbezit kent immers vanouds een grote continuïteit. Een gelukkige omstandigheid nu voor het Zuidwest-Friese veengebied is dat er sporen te vinden zijn van kloosteruithoven: boerderijen van buitenformaat,⁶ die hier in de twaalfde eeuw zijn ontwikkeld door de Sint-Odulfusabdi van Staveren. Daarnaast worden er ook ontginnings-eenheden aangetroffen in het bezit van oude parochiekerken. Voor deze grote kerkelijke complexen dringt zich de vraag op naar de herkomst. Hoe en wanneer zijn ze door de monniken en kerkbestuurders verworven? En wat kan studie van hun opzet, omvang en aantal ons leren over hun herkomst en aanvankelijke functie in het ontginningsproces? Daartoe helpen de kartering van het bezit uit latere bronnen, de studie van toponiemen, en de analyse van verkavelingspatronen op de oudste kadasterkaarten uit het begin van de negentiende eeuw.

Een voorbehoud is wel dat de reconstructie bemoeilijkt wordt door landschappelijke ontwikkelingen die na de start van de ontginningen hebben plaatsgevonden. De voormalige kuststreek is na 1150 door de zee aangetast en verspoeld waarbij de direct daarachter gelegen venen een dek van klei kregen en mede daardoor van karakter zijn veranderd. Ook verder landinwaarts werden grote gebieden toen slachtoffer van het water, zij het op een andere wijze. Daar verdween een deel van de

4 G. de Langen en J.A. Mol, 'Koning Redbad en zijn bewegingsruimte', *De Vrije Fries* 100 (2020), 28-41, aldaar 34, 35.

5 Het gaat veelal om losse vondsten, zoals scherven van geïmporteerd Frankisch aardewerk, die goed met terpaarde kunnen zijn aangevoerd. Ook de hier gevonden Vikingringen kunnen zo in Gaasterland zijn beland (vgl. E. Taayke, 'Archeologische kroniek van Friesland over 2009', *De Vrije Fries* 90, 223-247, aldaar 240). Maar voorzichtigheid is geboden: enkele vondsten kunnen wel degelijk uit plaatselijke context komen. Dat geldt zeker voor de schatvondst van Brandenburg nabij Mirns. De schat omvatte 112 Karolingische penningen en een versierde zilveren riemtong. J. van Leeuwen, 'Gevonden munten in Friesland', *Algemeene Konst- en Letterbode* 1841 (nr. 47 van 5 november), 307-310, aldaar 307-308; P.C.J.A. Boeles, *Les trouvailles de monnaies Carolingiennes dans les Pays-Bas, spécialement celles des trois provinces septentrionales* (Amsterdam 1915), 47-50.

6 J.A. Mol, 'The Cistercian Model? The Application of the Grange System by the Various Religious Orders in the Frisian Coastal Area, 1150-1400', *The Medieval Low Countries. An Annual Review* 1 (2014), 205-233. Vgl. G. de Langen en H. Mol, 'Een uithof en een convent; de plattegrond van Oegklooster bij Bolsward', *Alde Fryske Tsjerken* 19 (2018), 5-10.

oude kavelstructuur door oxidatie van het veen, bodemdaling en erosie en de daardoor veroorzaakte vorming van meren en poelen.⁷

Onze opzet is nu om de beschikbare gegevens te ontleden voor acht complexen van de Sint-Odulfusabdij en haar parochiekerken, alsook voor twee bezitseenheden van de graaf. Het monnikengoed betreft de kloosterboerderij van het onder Staveren horende nonnenklooster van Hemelum, de Staverse uithoven te Warns Noord, Rijs, Harich Westerend, Gaastmeer, Oudega Wymbritseradeel en Idzega, alsook een daarmee vergelijkbare kerkelijke eenheid van het klooster Hemelum te Oudega Noordwolde (N). De grafelijke eenheden hebben betrekking op de zogenoemde 'hoflanden' van Gaastmeer en Oudega Wymbritseradeel (W). We laten ze de revue passeren in een geografische rondgang per ontginningsblok, waarbij eerst de eenheden van Zuidergo worden besproken. Daarna volgen die van Westergo in het noorden. Tot slot willen we in een aparte paragraaf de overeenkomsten en verschillen bespreken om na te gaan of de graaf aan hun vorming bijgedragen heeft en wat dit dan kan zeggen over zijn aandeel in de regie van de ontginningen.

De bronnen zijn zowel archeologisch van aard als historisch en landschappelijk. Om ze te laten spreken, is het zaak de overgeleverde teksten en bodemkundige kennis zo goed mogelijk te toetsen aan de beschikbare opgravingsgegevens, en andersom. De historische documentatie bestaat uit oorkonden, een kloosterkroniek, kloosterpachtlijsten en verkoopregisters van de door de provincie in 1580 in beslag genomen kloostergoederen. Methodisch belangrijk is verder het GIS-matig in kaart brengen van dit voormalige kloosterbezit alsook van het goed van parochiekerken en de graaf, startend vanuit het oudste kadaster van 1832 en gebruikmakend van de zogenoemde floreen- en

stemkohieren. In vakkringen wordt dit terug-in-de-tijd-reconstrueren van goederen 'Besitzrückschreibung' genoemd.⁸

Voordat we daar een begin mee maken, is het echter nodig eerst informatie te bieden over de ontginningssystematiek en de grote veenbezitters die we in beeld willen krijgen, namelijk de graaf zelf, de bisschop, de Sint-Odulfusabdij van Staveren en het aan haar verbonden nonnenklooster van Sint Nicolaas te Hemelum.

De ontginningen onder Sint Ursula

We starten met de ontginningen die wij eerder hebben behandeld, te weten die welke onder de parochie Sint Ursula in It Heidenskip vielen (afb. 2).⁹ Dit omdat ze het principe van de opschuivende veenontginningen tonen en we er ook onze eerste documentatie voor een centraal kerkelijk grondbezitscomplex in vinden. De ontginningen zuidoostelijk van Workum zijn hier haaks uitgezet op de Larts, een kleine tak van een noordoost-zuidwest gaande waterloop die wij voor het gemak aanduiden als de Workumer Ee. Deze vond zijn oorsprong tussen Nijhuizum en Hieslum, op een veenkussen,¹⁰ en stroomde in westelijke richting noordelijk van Hindeloopen langs om verderop uit te monden in het Vlie. Een opgraving binnen Workum bracht aan het licht dat omstreeks de millenniumwisseling hier veenland in gebruik is genomen. De Sint Gertrudis van Workum kan daarom beschouwd worden als de moederkerk van de ontginningen aan weerszijden van de Workumer Ee. De kerk van Sint Ursula in It Heidenskip moet haar eerste dochter zijn.

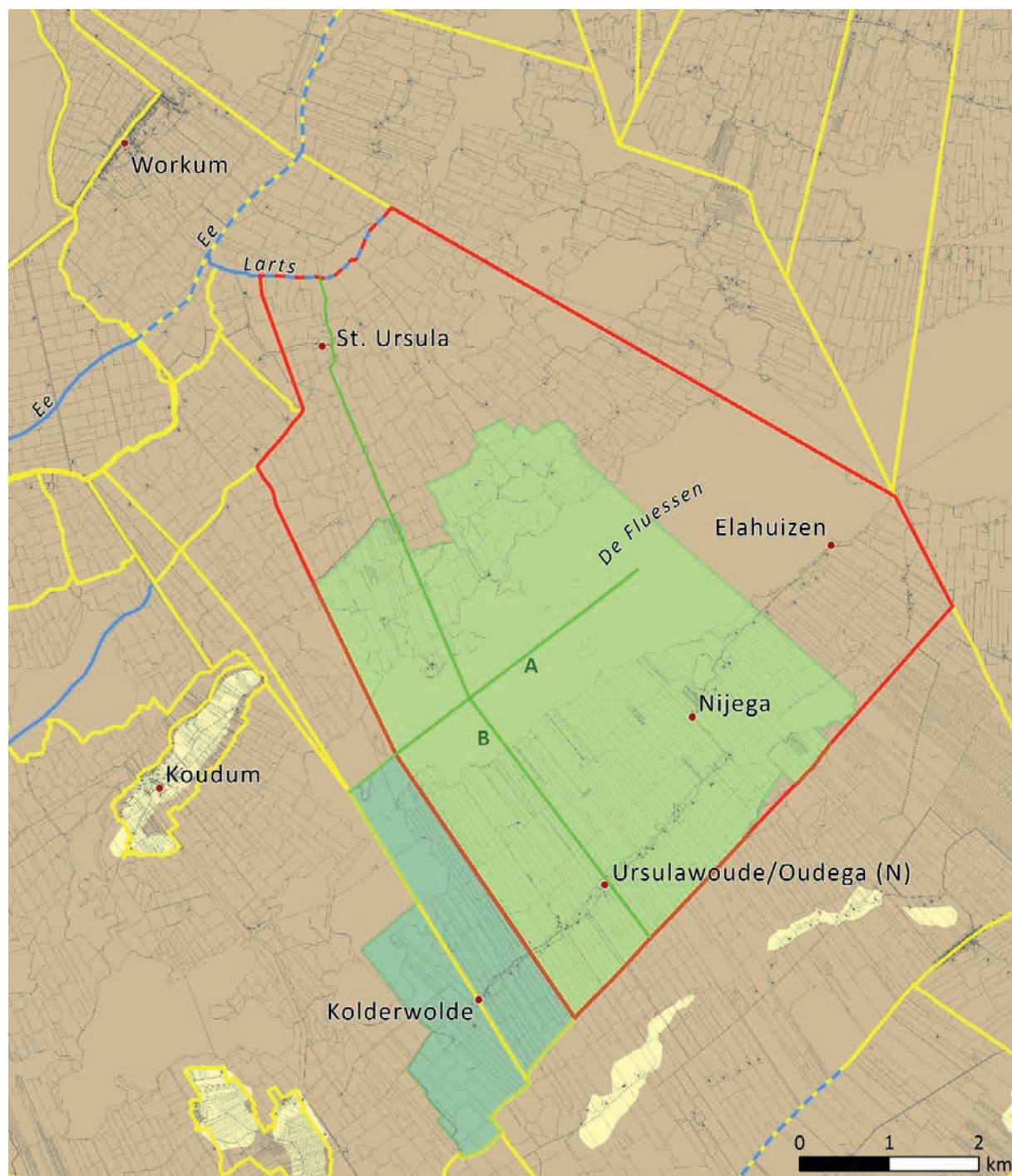
De ontginningen schoven naar het zuiden steeds verder het veen in volgens de praktijk dat de kolonisten door het ontwateren van de hun toegewezen stroken met oxidatie, bodemdaling en wateroverlast te maken kregen en daarom voor hun gemengde bedrijf na verloop van tijd

7 G.J. de Langen en J.A. Mol, 'Een heilige in It Heidenskip. Een volmiddeleeuwse veenontginning onder de klokslag van Sint Ursula', in: A. Nieuwhof, E. Knol en J. Schokker (red.), *Fragmenten uit de rijke wereld van de archeologie, opgedragen aan Ernst Taayke bij zijn afscheid als beheerder van het Noordelijk Archeologisch Depot in Nuis, Jaarverslagen van de Vereniging voor Terpenonderzoek* 99 (Groningen 2018), 173-186, aldaar 183-184.

8 Voor de methode meer in het algemeen, zie J.A. Mol, *De Friese huizen van de Duitse Orde. Nes, Steenkerk en Schoten en hun plaats in het middeleeuwse Friese kloosterlandschap* (Leeuwarden 1991), 325-339.

9 De Langen en Mol, 'Heilige in It Heidenskip'.

10 Hier moet een waterscheiding hebben gelopen omdat het veenwater vanaf de andere kant via de Hieslumer Ee naar het noorden werd afgevoerd.

2. De parochie Ursulawoude (lichtgroen) binnen het ontginningsblok van Sint Ursula (rood begrensd). Tevens aangegeven de parochie Kolderwolde. De gele lijnen stellen de grenzen van de diverse verkavelingsblokken voor. Voor een toelichting op de groene lijnen: zie lopende tekst. Ondergrond: reconstructie van het landschap in de vroege middeleeuwen. Kaart: S. de Bruijn, provincie Fryslân

hun heil verderop moesten zoeken. De noordoostelijke helft van het Sint Ursulablok kon daarbij een rechte lijn naar het zuiden volgen, richting Elahuizen. De westelijke helft moest een echter halverwege een knik maken (afb. 2 lijn A), wilden de ontginners een regelmatige en optimale verdeling verder in het veen bereiken. Wie nu de knik langs de ontginningslijn volgt, gaande vanuit de standplaats van de Ursulakerk, komt precies uit bij de kerk van Oudega Noordwolde (afb. 2, lijn B). Deze kan daarom als een rechtstreekse dochter van Sint Ursula worden gezien. Als nederzetting werd ze overigens eerst Ursulawoude (*Oeselwald, Osledawald*) genoemd. Aangenomen moet worden dat haar kerk ooit verder terug stond dan die van het huidige Oudega Noordwolde, omdat deze dieper het veen in verplaatst is dan de godshuizen van de oostelijk afgesplitste parochies Nijega en Elahuizen.

De eerste vestiging is te veronderstellen op een plek die verspoeld is geraakt bij het ontstaan en verwijden van de Fluessen.

Van groot belang voor het vraagstuk van de oorsprong is dat op enig moment de abdij van Staveren de kerk van Ursulawoude-Oudega onder haar hoede kreeg en daarbij ook zelfstandig pachtgoed wist te verwerven. We konden achterhalen dat de monniken in de zestiende eeuw te Oudega-Noordwolde over twee doorgaande boerderijen beschikten aan weerskanten van het pastorieland (afb. 3). De reconstructie ervan lijkt erop te wijzen dat de drie eenheden oorspronkelijk één geheel hebben gevormd, mogelijk zelfs in combinatie met een vierde die in de vijftiende eeuw aan de hoofdelingsfamilie Galama toebehoorde. Voor de ontstaanstijd van deze opgeschoven parochiekerk – de eerste vestiging dan – denken we nu aan 1100.¹¹

3. Reconstructie van het kloosterbezit van Staveren-Hemelum in Oudega naast het pastorigoed en de boerderij met de naam Galama. Kaart: J. Feikens, Fryske Akademy

¹¹ Daarmee plaatsen we de stichting verder terug in de tijd dan het midden van de twaalfde eeuw, dat we eerst aanhielden; De Langen en Mol, 'Heilige in It Heidenskip', 182.

De wijding aan Sint Johannes – niet duidelijk is of het om de Doper of de Evangelist gaat – laat zo'n datering zeker toe.

De graaf en de bisschop

In het voorgaande passeerden de hoofdrolspelers al even de revue: de graaf, de bisschop, de abdij van Staveren en het Nicolaasklooster van Hemelum. Voor we verder gaan, doen we er verstandig aan hun contouren iets scherper te schetsen, te beginnen met de graaf en de bisschop.

Vanaf de verovering door de Franken vormde Friesland tussen Vlie en Lauwers (*Frisia* in engere zin) een enkel graafschap, in de zin van een door koninklijke ambtenaren bestuurd gebied. Deze eenheid betrof dan de landschappen Westergo, Oostergo en Zuidergo, die elk ook met hun naam aangeven vanouds deel van een geheel te zijn geweest. De belangrijkste taak van de graaf was het leiding geven aan de rechtspraak en de landsverdediging. Daarnaast oefende hij koninklijke rechten uit, als die op markt, munt en tol, en mocht hij de huisbelasting (*huslotha*) innen.

Van de Friese graven uit de Karolingische tijd zijn niet meer dan een paar losse vermeldingen bekend. Eerst sinds 966 kunnen opeenvolgend (erf-) graven worden getraceerd uit verschillende families, die via vrouwelijke lijnen met elkaar verbonden waren: de Billungen, de Brunonen, de Norheimers en de graven van Holland.¹² Daar moet aan worden toegevoegd dat de koning eind elfde eeuw en opnieuw in 1138 ook rechten aan de bisschop van Utrecht gaf. Dat leidde in de loop van de twaalfde eeuw tot moeilijkheden tussen de bisschop en de graven van Holland,¹³ waarvoor in 1165 een oplossing werd gevonden in de vorm van

een *condominium*: een gedeeld graafschap waarin de eigenlijke bestuurstaken toevertrouwd werden aan een gezamenlijk benoemde voogd of vice-graaf. Deze regeling zou een bijna driekwart eeuw van kracht blijven, maar verhinderde door haar beperkingen de omvorming naar een moderne territoriale landsheerlijkheid. Mede doordat de bezitters van de grafelijke rechten niet in persoon resideerden en zij vazallen niet lang aan zich konden binden, ontstond gaandeweg een vacuüm waarin de Friese elite alle bestuurstaken naar zich toe kon trekken.

Dat het zo zou gaan kon in de tiende en elfde eeuw nog niet worden voorzien. Gelet op de gegevens over muntslag te Staveren, Bolsward, Leeuwarden en Dokkum heeft de graaf toen zeker gezag uitgeoefend over Westerlauwers Friesland. Omdat geen van bovengenoemde (uitheemse) graven-geslachten in Friesland over eigen domeinen lijkt te hebben beschikt, moest elke graaf daartoe steunen op inkomsten uit ambtsgoed dat de koning ooit in leenvorm ter beschikking had gesteld: in het Latijn *res de comitatu* geheten.¹⁴ We kennen het voor Westerlauwers Friesland uit de *condominium*-oorkonde van 1165, verpakt in het begrip *curtes* (hoven).¹⁵ Paul Noomen heeft duidelijk gemaakt dat daaronder in dit geval geen centrale meierhoven moeten worden verstaan, maar domeinland in het algemeen.¹⁶ De *curtes* van 1165 blijken precies overeen te komen met 'al dat lant dat hoflant hiet' uit een regeling van 1344 waarin vierhonderd jaar oude rechten van de Hollandse graaf door twee Friese kloosteroversten worden bevestigd.¹⁷ Dit veronderstelt dat het grafelijk grondbezit aan de veldnaam 'hofland' herkend kan worden. Nu verwijst zeker niet elk Fries hofland-toponiem naar de graaf, bijvoorbeeld waar het een kerkhof of

12 D.J. Henstra, 'Graven van Duitse koningen uit het Salische Huis (1024-1125)', in: *idem, Friese graafschappen tussen Zwin en Wezer. Een overzicht van de grafelijkheid in middeleeuws Frisia (ca. 700-1200)* (Assen 2012), 75-100.

13 D.J. Henstra, 'De grafelijkheid in Westerlauwers Friesland na de moord op Hendrik de Vette (1101-1138), en A.T. Popkema ed., 'De wereldlijke positie van de bisschop van Utrecht in Westerlauwers Friesland', in: *Fon Jelde. Opstellen van D.J. Henstra over middeleeuws Frisia* (Groningen 2010), 173-190 en 191-206.

14 N.E. Algra, 'Het register Oistvrieslant', *Us Wurk* 14 (1965), 1-12, aldaar 35; P.N. Noomen, *Hoven in Friesland*, doctoraalscriptie middeleeuwse geschiedenis Rijksuniversiteit Groningen (Groningen/Meppel 1983), 82-85.

15 A.C.F. Koch ed., *Oorkondenboek van Holland en Zeeland I: de periode tot 1222*, (s-Gravenhage 1970), nr. 159: ... *omnes redditus curtium ad comitatum pertinentium*.

16 Noomen, *Hoven in Friesland*, 84.

17 F. van Mieris ed., *Groot charterboek der graaven van Holland, van Zeeland en heeren van Friesland II*, (Leiden 1754), 683.

boomgaard betreft.¹⁸ We zullen echter zien dat het op twee plaatsen in het veen een gidsfossiel blijkt dat wel degelijk naar voormalig ambtsgoed van de graaf leidt.

Over de bisschop kunnen we korter zijn. Hij was in de eerste plaats hoofd van een kerkprovincie en richtte zich na de Vikingperiode met kracht op de restauratie en uitbouw van zijn dioceses. Dat deed hij door in samenwerking met de koning, de graaf en vooraanstaande leken kerken te stichten en de kerkelijke rechtspraak uit te oefenen. Zo bouwde hij geleidelijk een hiërarchisch-religieuze infrastructuur, die parallel liep aan, en interfereerde met het wereldlijke bestuursstelsel.¹⁹ Mede om die reden – maar ook vanwege het gegeven dat een bisschop geen zoons had die hem konden opvolgen – werd hij net als andere door de koning benoemde bisschoppen een potentiële kandidaat om met grafelijke waardigheden bekleed te worden. Door bisschoppen tot wereldlijk ambtenaar aan te stellen kon de koning zijn afhankelijkheid van erfelijke gravendynastieën verminderen.

De eerste keer dat de Utrechtse bisschop zo tot graaf werd benoemd was in 1024, toen hij Drenthe onder zijn hoede kreeg. Wat Friesland betreft gebeurde dit pas in 1077 met de toewijzing van het graafschap Staveren/Zuidergo als deel van het Friese geheel dat tot dan had geressorteerd onder de tegen de koning rebellerende Egbert II van Brunswijk. Dat koning Hendrik IV juist dit part aan de Utrechtse bisschop overdroeg zal daarmee te maken hebben dat het in het zuiden direct aansloot bij de toen al rechtstreeks door de bisschop bestuurde graafschappen Salland, de Foreestgouw en Drenthe. In 1087 verwierf bisschop Koenraad ook Westergo en Oostergo, maar hoogstwaarschijnlijk slechts voor de duur van zijn ambtstermijn, tot zijn gewelddadige dood in 1099. Zoals gemeld, kreeg de bisschop weer rechten van de koning op Westergo

en Oostergo in 1138.²⁰ Deze werden bevestigd in 1145. Niettemin bleef hij concurrentie ondervinden van de graaf van Holland die langs moederlijke lijn claims op de gehele *comitatus Frisonum* had verworven.

Houden we deze jaartallen in het oog, dan kunnen we concluderen dat de bisschop zich in de jaren 1077/1086-1099 en tussen 1138 en 1165 op eigen gezag als graaf met de regie op de veenontginning heeft kunnen bemoeien. Nadien moest hij deze regie delen met de graaf van Holland en de door hen beiden aangestelde *vice-comes* als stadhouder. Als kerkoverste echter heeft hij uiteraard al veel eerder een rol kunnen spelen bij de materiële uitbouw van parochiekerken en kloosters, al dan niet met door de graaf beschikbaar gestelde aandelen.

De kloosters van Staveren en Hemelum

In de Zuidwesthoek was de kerk van Staveren onbetwist het oudste cultuscentrum, stammend uit de tweede helft van achtste eeuw.²¹ De priester Odulfus zou er omstreeks 830 actief zijn geweest, samen met een clericale leefgemeenschap. Bij de uitbouw van het kerkennetwerk na de Vikingtijd (850-920) kreeg dit als kapittel bestempelde convent een nieuwe impuls, met een wijding aan de intussen als heilige vereerde Odulfus.²²

Omdat er eind elfde eeuw veel kritiek kwam op het goederenbeheer bij zulke kapittels werden sommige van hen omgezet in echte kloosters. Dat gebeurde ook te Staveren. In 1132 liet de Utrechtse bisschop Andreas de koorheren hier vervangen door hervormingsgezinde monniken uit het omstreeks 1122 gestichte benedictijner Sint-Laurentiusklooster te Oostbroek bij Utrecht.²³ Hervormingsgezind wil zeggen dat de gemeenschap zich strak aan de regels van armoede, kuisheid en gehoorzaamheid hield. Zij exploiteerde ook zelf

18 P.N. Noomen, 'De middeleeuwse namen op -hove en -hafe in Noord-Nederland en Noordwest-Duitsland', *Fryske Nammen* 8 (1989), 23-52, aldaar 32-35.

19 De Langen en Mol, 'Church Foundation and Parish Formation'.

20 *Oorkondenboek Holland en Zeeland* I, nrs. 368 en 388.

21 K. van Vliet, *In kringen van kanunniken. Munsters en kapittels in het bisdom Utrecht 695-1227* (Zutphen 2002), 108, 117-118.

22 J.A. Mol en K. van Vliet, 'De oudste oorkonden van het Sint-Odulfusklooster van Staveren', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 1 (Leeuwarden 1998), 73-134, aldaar 77-80.

23 Over het klooster te Oostbroek, zie C.J.C. Broer, *Monniken in het moeras. De vroegste geschiedenis van de abdij Sint-Laurens in het Oostbroek bij Utrecht* (Utrecht 2011).

haar land met lekenbroeders, in plaats van inkomsten te trekken uit herenhoven, horige goederen en tienden. Onderstreept moet daarbij worden dat Oostbroek van oorsprong een dubbelklooster was, met een parallel convent van nonnen. Staveren kreeg dezelfde opzet, met broeders én zusters op hetzelfde terrein.

In Oostbroek werd de nonnenafdeling in 1139 verplaatst naar een andere, eigen stek, enkele kilometers naar het noordwesten, onder De Bilt. Dit zogenoemde Vrouwenklooster mocht zijn eigen goederen beheren, afgesplitst van het Oostbroeks domein, maar dan wel onder een proost die verantwoording schuldig was aan de abt. Op religieus terrein werden de nonnen geleid door een zelf gekozen priorin. De abt van Oostbroek was en bleef echter hun ‘vader’.

Zo’n afscheidingsproces heeft ook in Staveren plaatsgevonden. De zusters werden na enige tijd apart ondergebracht in een nieuw convent op abdijbezit bij Hemelum. Ook bij hen was sindsdien het bestuur in handen van een proost en een priorin. De precieze stichtingsdatum is niet bekend. Het oudste directe bericht betreft een oorkonde uit augustus 1245 waarin het nonnenconvent in zijn goederenbezit wordt bevestigd door de paus.²⁴ Toen moet het al lang hebben bestaan. Wanneer we voor Hemelum de splitsingstermijn aanhouden van Vrouwenklooster (achttien jaar), dan komen we uit op 1150.²⁵ Op het eerste gezicht lijkt dit slechts een speculatie, maar dan wel een die zeer aan waarschijnlijkheid wint door de opgraving van een grote

vol-middeleeuwse boerderij op het kloosterterrein.²⁶ Het hout van twee bewaard gebleven staanderdelen van deze boerderij blijkt namelijk op de kapjaren 1154 en 1155 te kunnen worden gedateerd, wat een bouw tussen 1155 en 1157 veronderstelt.²⁷ Reden genoeg om aan te nemen dat de boerderij en de eigenlijke kloostergebouwen tegelijkertijd en in samenhang met elkaar tot stand zijn gekomen.²⁸

De kloosterboerderij te Hemelum en het veenblok Koudum-Molkwerum

De locatie van het klooster Hemelum met de bijhorende boerderij roept de vraag op binnen welk ontginningsverband het complex kan worden geplaatst. Om daar een antwoord op te geven, besteden we eerst aandacht aan de ligging van het direct vanuit de boerderij gebruikte land, dat in gewestelijke administratie het *corpus* werd genoemd (omdat het vrij was van grondbelasting). Dat dit landbezit een grotere omvang had dan het doorsnee-familiebedrijf wordt duidelijk als we de grootte en opzet van de boerderij (10 bij 40 meter) vergelijken met die van het omstreeks 1300 daterende bedrijfsgebouw op de enige kloosteruithof in Noord-Nederland die tot dusver archeologisch goed is onderzocht.²⁹ Dat is het zogenoemde Hoogeheem even ten westen van de stad Groningen, van het cisterciënzer nonnenklooster Mariënkamp bij Assen. De boerderij van Hoogeheem had dezelfde bouw als die van Hemelum en blijkt met zijn 11 bij 45 meter maar net iets groter te zijn geweest. Omdat

24 Mol en Van Vliet, ‘Oudste oorkonden’, 122-123. Dat dit vrijwel gelijktijdig gebeurde met bevestigingen van bezit voor de abdij geeft aan dat de kloosters nog steeds bij elkaar hoorden.

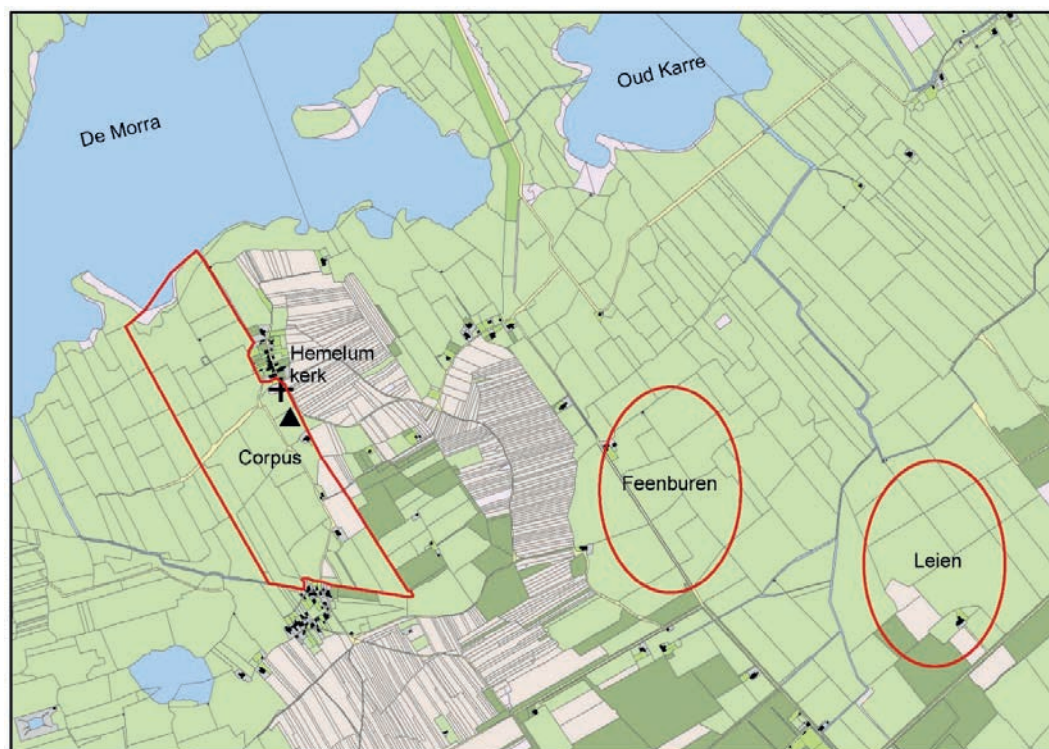
25 Eerder stelden we voor om 1200 als relatief late datum *antequam* aan te nemen vanwege de wijding aan Sint Nicolaas die in Friesland voor parochiekerken eerst nadien populair is geworden: De Langen en Mol, ‘Heilige in It Heidenskip’, 182. Zie nu meer uitvoerig ons nieuwe opstel G. de Langen en H. Mol, ‘Parochiekerk en kloosterkerk van Hemelum’, te verschijnen in *Alde Fryske Tsjerken* 2024.

26 J.B. Hielkema, *Het Sint-Nicolaasklooster te Hemelum*, gemeente Súdwest-Fryslân, Archeologisch onderzoek: een opgraving, RAAP rapport 3759 (2019).

27 P. Borghaerts, *Een dendrochronologisch onderzoek naar de 12de-eeuwse kloosterboerderij te Hemelum*, Rapport FR146 dd. 20-7-2017 / 21-1-2023. Meer hierover in G. de Langen en H. Mol, ‘Vroege benedictijner kloosterboerderijen in Zuidwest-Friesland’, in: A. Nieuwhof en A. Buursma (red.), *Van Drenthe tot aan ’t Wad. Over landschap, archeologie en geschiedenis van Noord-Nederland. Essays ter ere van Egge Knol* (Groningen 2023), 161-174, aldaar 163-169.

28 In de vijftiende eeuw is het vrouwenklooster opgeheven en werden monniken in Hemelum gehuisvest, die later met de gemeenschap van Staveren werden samengevoegd. Zie voor deze episode: M. Gerrits en J.A. Mol, ‘Macht, geweld en monniken. Partijtwisten en kloosterhervormingen in de Friese Zuidwesthoek, 1482-1495’, *De Vrije Fries* 93 (2013), 53-98.

29 J.Y. Huis in ’t Veld e.a., *Het Hoogeheem, een Drents kloostervoorwerk in Groningen. Een opgraving van een podium uit de late middeleeuwen bij Hoogkerk*, Gemeente Groningen, Stadse Fratsen 28 (Groningen 2011).

4. Reconstructie van het corpusbezit te Hemelum circa 1580, tegen de achtergrond van het kadaster van 1832. De weergave van de omvang en ligging van de kloosterbezittingen in de Feenburen en de Leien is indicatief. Kaart: J. Feikens, Fryske Akademy

het Hoogeheem naar alle waarschijnlijkheid door lekenbroeders van de abdij Aduard werd geconstrueerd, vertegenwoordigt ze het standaardmodel van de cisterciënzer *grangia* (= uithof).³⁰ In dit geval moest in de boerderij de opbrengst van circa 80 hectare land worden verwerkt in termen van de producten van akkerbouw en veeteelt. Eenzelfde oppervlakte zou men dus ook bij Hemelum verwachten.

Nu blijkt het nog niet zo eenvoudig het bezit van het klooster Hemelum precies in kaart te brengen. Vanuit de overgeleverde bezitslijsten uit de late zestiende eeuw valt niet direct een sprong naar het kadaster van 1832 te maken. Er kan echter een omweg worden bewandeld. Bij nadere beschouwing blijkt het totale kloosterbezit in de parochie Hemelum, ter grootte van 604 pondematen (222 hectare) over drie aparte complexen te zijn verdeeld:

dat van vier pachthoeven op het veengebied van de 'Leien' in het zuidoosten; dat van zes pachtboerderijen op de 'Veenburen' ten oosten van de stuwwal; en dat van het corpus, aan de westzijde, bij het klooster zelf. De boerderijen van de Leien telden tezamen 170 pondematen (62 hectare). Die op de Veenburen moeten 208 pondematen (76 hectare) hebben omvat, als we rekenen dat het hierna te bespreken land aan de westzijde van Hemelum in 1606 te becijferen is op 226 pondematen.

Dit derde onderdeel, het zogenoemde corpus-land, werd na de opheffing van het klooster in 1580 aan particulieren in gebruik gegeven. Interessant is dat enkelen van hen participeerden in de *Munckeffenne*, die 18 pondematen land omvatte.

Het bijvoeglijk naamwoord 'monnik' in deze en andere monnik-toponiemen verwijst naar de *monachi conversi* of monnik-lekenbroeders die het

³⁰ Mol, 'Cistercian model?', 223.

land eerder namens het klooster hadden bewerkt. Zij waren immers voor de bewoners in de omgeving de enige religieuzen die ze dagelijks ontmoetten en dus ook konden benoemen. In 1606 vinden we de meeste percelen samengevoegd in twee naar verhouding grote bedrijven. De voornaamste nieuwe pachter huurde 101,5 pondematen (grasland, hooiland en akkerland) plus 'het viercant met de hoven van het corpus' ter grootte van 6,5 pondematen. De andere pachter, een weduwe, nam 72,5 pondematen voor haar rekening. Beide huurders gebruikten daarbij respectievelijk 28 en 18 pondematen 'meerland' aan de Morra. Bij elkaar opgeteld komt dit uit op de bovengenoemde 226 pondematen (83 hectare). Het corpus, en daarmee ook het land van de kloosterboerderij, tekent zich zo af als een langgerekt, grotendeels aaneengesloten blok land dat noordwest-zuidoost liep vanaf het meer tot aan de scheiding met Gaasterland bij Bakhuizen (afb. 4).

Op het eerste gezicht zou men Hemelum niet direct een veendorp noemen. Men herkent er makkelijk de combinatie in van een persoonsnaam met 'heem': iets als het heem van Hemele.³¹ Dit soort namen is vooral gegeven in de periode vóór 1000, wat suggereert dat er plaatselijk op de stuwwal al vroeg bewoning aanwezig was. De grote vlakten aan weerskanten van de wal vertonen echter een compleet andere structuur, namelijk van doorgaande lijnen behorend tot een grootschalige veenontginning. Hoe verhiel deze zich nu tot het eerder besproken Sint-Ursulablok?

Kijken we naar de doorgaande lijnen, dan werd het Ursulablok in het westen begrensd door een pakket veenlanden die hun basis hadden ten noorden van de pleistocene rug van Koudum. De doorlopende perceelgrenzen binnen het oostelijk

deel ervan botsen schuin op die van het Ursulablok. Precies op de grens verrees in de tweede helft van de twaalfde eeuw de kerk van Kolderwolde (*Koudumer wolde*). Deze parochie omvatte een deel van wat blijkens het kavelpatroon onder het Ursulablok lijkt te vallen, maar wat bij nader inzien beter als een Koudumer ontginning op te vatten is. Blijkbaar is deze strook al vrij vroeg gelijkgeschakeld met de ontginningen onder Sint Ursula, waarvan het westelijke deel immers ook moesten worden bijgesteld (zie afb. 2).

Het westelijk part van het Koudumer blok heeft zonder meer dezelfde oriëntatie als de ontginningen onder Molkwerum. We kunnen daarom het beste van het Molkwerum-Koudumblok spreken. Hoever dit blok nog westelijk voorbij Molkwerum heeft doorgelopen is niet met zekerheid te zeggen omdat het landschap tussen Molkwerum en Staveren na 1150 sterk door de eroderende en klei afzettende Zuiderzee is veranderd. Vooralsnog trekken wij het begin van de westgrens van het ontginningsblok bij de Aamsloot, zo'n 1500 meter ten westen van de dorpskern. Ter hoogte van deze Aamsloot, die ook parochiegrens is, botsen de kavelgrenzen met de lijnen uit de richting Staveren.³² De ontginningslijn van de kerk van Molkwerum naar het zuiden volgde het gegraven water de Fencke.

De verkaveling van de ontginningen ten oosten van Molkwerum laat zien dat deze gestart zijn langs en vanaf een lijn ten noorden van de *Gronzen*,³³ een door verspoeling plaatselijk verwijd gegraven water dat in oostelijke richting overgaat in de Koudumer vaart en doorloopt in de *Gersloot* of *Gorzen* ten noordoosten van Koudum. Mogelijk werd de ontginningsbasis voor het Molkwerum-Koudumblok ten westen van de Koudumer hoogte gevormd

31 H.J. Moerman, *Nederlandse plaatsnamen: een overzicht* (Leiden 1956), 88.

32 Het gaat om de west-oost lopende sloten die ten westen van het vroegere Noordermeer in twee blokken liggen. Direct ten oosten van de oude stadskern van Staveren is dit slotensysteem archeologisch onderzocht en daarbij herkend als behorend bij een her-ontginning uit de veertiende eeuw volgend op een overslibbingsfase: G.J. de Roller en E.E.A. van der Kuyl, *Archeologisch proefsleuvenonderzoek voor plangebied Middenmeer te Stavoren, gemeente Súdwest-Fryslân (FR)*, MUG-publicatie 2014-61 (Leek 2016). Daarvoor was sprake van een hoogveenlandschap dat op zijn laatst rond 1100 overslibd raakte nadat er sprake was geweest van veenwinning: G. Aalbersberg 'Landschappelijke ontwikkeling', in: B.I. van Hoof, *Plangebied Johan Frisosluis. Gemeente Súdwest-Fryslân. Archeologisch onderzoek: een noodopgraving* (= RAAP-rapport 2923; Weesp 2016), 27-30. Ook dit deel zal al voor de twaalfde eeuw ontgonnen en verkaveld zijn.

33 G.F. thoe Schwartzberg en Hohenlansberg ed., *Groot Placaat en Charterboek van Vriesland I*, (Leeuwarden 1768), 172. Bij deze Gronzen zullen we de nederzetting *Gronseterbure* moeten zoeken waarvan in 1325 een zekere Encke Rottdesmann het schoutambt verwierf van graaf Willem III.

door een natuurlijk water dat langs de latere grens tussen de parochies van Molkwerum en Hinde-loopen stroomde en zijn begin vond ten noorden van Koudum, ter hoogte van het latere Haanmeer. Overigens liep de parochiegrens tussen Workum en Koudum over de westelijke helft van de Workumer Grons, de gegraven oostelijke voortzetting van de bedoelde natuurlijke stroom. Volgens de geomorfologische kaart is net als bij de Workumer Ee de zee op enig moment via deze Grons naar binnen gebroken waardoor de natuurlijke stroombaan werd verdiept en landinwaarts verlengd.³⁴ Deze waarneming geeft ons voldoende houvast om ten noorden van Koudum het begin van een tweede Ee te postuleren die in zuidwestelijke richting en ten noorden van Molkwerum in de richting van Staveren stroomde (afb. 1).

Interessant is dat in dit blok de ontginningslijnen pal langs de parallel georiënteerde noord-west-zuidoost georiënteerde stuwwallen van Hemelum en Warns lopen. Daar gaat de suggestie vanuit dat de agrarische veenontginning dominant was ten opzichte van het akkergebruik op de hoogten. Kennelijk was bij de aanvang van de ontginningen deelname aan de grootschalige veenexploitatie lonender dan het in essentie te organiseren kleinbedrijf op het zand. Dat blijkt ook uit het feit dat het kerngoed van het klooster Hemelum zich hoofdzakelijk uitstrekt naast de pleistocene hoogte.

Volgen we, met het oog op de parochiegrenzen binnen het Molkwerum-Koudumblok, de lijnen van het Hemelumer corpus, dan springt in het oog dat ze hun oorsprong hadden in het oostelijke part van Molkwerum. De lijn die op de kerk van Hemelum uitkomt, blijkt verder noordelijk de grens tussen de parochies Molkwerum en Koudum te vormen (afb. 5, groene lijn). Dat roept de vragen op welke van die twee de oudste was en wie dan Hemelum als dochter had. Om hier een antwoord op te geven, moeten we eerst de ontwikkeling aan de westkant van het veenblok ontleden.

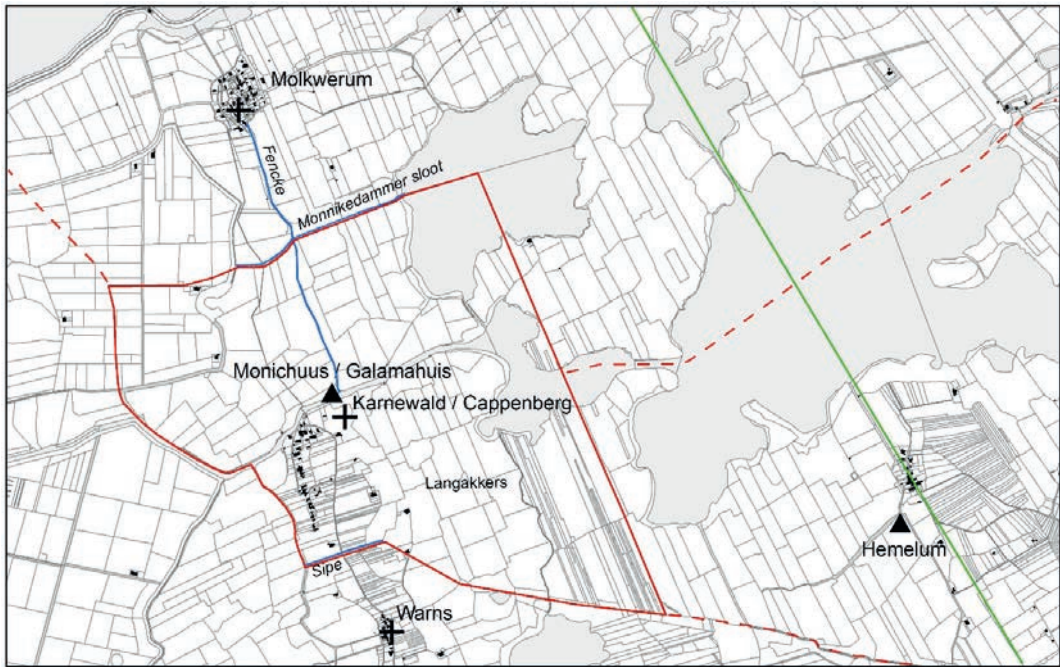
Het veenblok van Molkwerum-Koudum en de uithof en pastorie van Karnewald

Betekenisvol is dat we in het westelijk deel van het ontginningsblok Molkwerum-Koudum ook stuiten op een uithof van de kloosterlijke tweeenheid Staveren-Hemelum. Deze wordt genoemd in de bekende pausoorkonde van 29 augustus 1245 voor de Staverse abdij, waarin als eerste van de te beschermen *grangiae* die van *Karnewald* wordt genoemd. Het lijkt een eenmalige vermelding. Toch blijkt de uithof ruim anderhalve eeuw later, in 1401, weer op te duiken, maar nu als bezit van het nonnenklooster te Hemelum.³⁵ Het wordt dan als *monic-hus* aangeduid, als appellatief en synoniem voor uithof, met *Jaringehuis* als specifieke eigenaam. Het was gelegen te 'Werlds' [= Warns] en er zouden zestien morgen land aan verbonden zijn geweest. Het werd door hertog Albrecht van Beieren ontnomen aan het klooster en zijn monniken omdat deze rebels geworden waren en daarmee lijf en goed hadden verbeurd. Albrechts vazal Reiner Eppinga was de nieuwe eigenaar. Gezien de naamovereenkomst *Jaringe-Jarichsma* moet dit monnikhuis vereenzelvigd worden met de stins *Jarichsmahuis* die tijdens de partijtwesten eind vijftiende eeuw een steunpunt vormde van de hoofdelingenfamilie Galama. Hij zou dan identiek zijn geweest aan het latere Galamahuis ten oosten van Warnzer Noordburen, dat door Eekhoff in 1851 precies gelokaliseerd is, en wel op een plek even ten oosten van de latere zuivelfabriek (afb. 5). Deze identificatie van een voormalige uithof van vóór 1400 snijdt extra hout door de observatie dat in het veenland zo'n 700 meter noordelijk een afwateringssloot loopt die in de atlanten van Schotanus-Halma en Eekhoff de *Monnikedammer sloot* is genoemd en daarbij onvermijdelijk refereert aan de inzet van lekenbroeders.

De geschiedenis met Eppinga en Galama suggereert dat het klooster geen kans meer heeft gezien het bezit weer in handen te krijgen. De zestiende-eeuwse goederenlijsten van de abdij Staveren vermelden weliswaar twee pachtboerderijen in Warns, maar hun beschrijving laat niet toe

34 Zie de getij- of kreekbedding op blad 10 Sneek (Gedeeltelijk) van de *Geomorfologische Kaart van Nederland* van de Stichting voor Bodemkartering en de Rijks Geologische Dienst (Wageningen/Haarlem 1982).

35 E. Verwijs, *De oorlogen van hertog Albrecht van Beieren met de Friezen* (Utrecht 1869), 548-549.

5. Reconstructie van de veenontginningsparochie Karnewald met de uithof, tegen de achtergrond van de kadasterkaart van 1832. Rode lijn: veronderstelde parochiegrens; onderbroken rode lijnen: andere parochiegrenzen. Voor de betekenis van de groene lijn: zie lopen de tekst. Kaart: J. Feikens, Fryske Akademy

ze precies te lokaliseren. De vorm van het uithofland moet daarom onbekend blijven. Dat een groot deel ervan in stroken tussen de *Monnikedammer sloot* en de plek van het voormalige Galamahuis heeft gelegen, durven we echter wel te concluderen.

Ten aanzien van de positie van de uithof binnen het Molkwerum-Koudumblok moet worden benadrukt dat Karnewald bij Warnzer Noorburen omstreeks 1520 geen zelfstandige parochie meer vormde, maar dit wel was geweest. Als zodanig moet ze ooit van Molkwerum zijn afgesplitst, en niet van Wams. Het *wald*-suffix van de naam geeft al aan dat het door de bewoners ter plaatse eerder als een veennederzetting dan als geestdorp werd

gezien. En dus zal de ontginning zich hier, net als bij Koudum, van noordwest naar zuidoost hebben voltrokken, komende vanaf de as Molkwerum-Koudum.

Karnewald figureert op de kapellenlijst van 1132 als een van de kerken waarop de Sint-Odulfusabdij recht kon doen gelden.³⁶ In de bisschoppelijke bevestigingsoorkonde van 1243 wordt bij dezelfde naam gemeld dat de plaats nu *Cappenberch* wordt genoemd.³⁷ Het voormalige kerkhof, en daarmee ruwweg ook de positie van het kerkgebouw, kwam in 1969 ten dele tevoorschijn bij egaliseringswerkzaamheden even ten noordoosten van Warnzer Noorburen op een lager deel van de noord-

³⁶ Mol en Van Vliet, 'Oudste oorkonden', 128-129;

³⁷ K. Heeringa ed., *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht II*, (s-Gravenhage 1940), nr. 993. *Cappenberch* wordt verder nog in 1325 genoemd onder de schoutambachten in de Zuidwesthoek die door graaf Willem III aan dienstmannen werden toevertrouwd: *Groot Placaat en Charterboek van Vriesland I*, 172.

oostelijke flank.³⁸ Obe Postma kon eerder op basis van toponiemen uit zeventiende-eeuwse proclamatieboeken van Hemelumer Oldeferd bewijzen dat Karnewald identiek was aan de buurschap *Cappenburen* even oostelijk van Warnzer Noordburen. Daarbij vond hij ook dat de *Langakkers*, die als veldnaam voor de noordwest-zuidoost gaande percelen aldaar gebruikt zijn, in Karnewald gelegen waren.³⁹ In 1543 duikt het godshuis nogmaals op, in de Beneficiaalboeken, maar dan als ‘olde kercke’, wat veronderstelt dat ze toen niet meer bestond.⁴⁰ Het heeft er alle schijn van dat bij de opheffing de parochiefunctie is teruggenomen door de kerk van Molkwerum, omdat deze in 1543 over een deel van het voormalig pastorieland beschikte. De andere landen van de pastorie had de abt van Staveren aan zich gehouden, vermoedelijk omdat zijn klooster vanouds de patronaatsrechten had uitgeoefend. Over het tijdstip van de opheffing valt alleen te speculeren. Het zal in elk geval vroeger zijn geweest dan 1522 toen er ter plaatse nog een devotioneel object te *Cappenberg* aanwezig was in de vorm van een ‘Onze Lieve Vrouwe-huysken’. Dat zal op de plaats van de kerk hebben gestaan. Het ligt voor de hand dat zijn patroonheilige dezelfde was als die van de voormalige kerk.

Volgens de coördinaten van de opgraving bevond het centrale deel van het blootgelegde vlak zich op 80 meter ten oosten van de zuivelfabriek en 70 meter ten zuiden van de Warnzer Vaart. Dat is dan vrijwel naast Galamahuis geweest. Het betekent dat de uithof en de kerk vlakbij elkaar hebben gelegen en op elkaar betrokken zijn geweest, met dien verstande dat de uithof bij de kerk zal zijn gesticht en niet andersom. De pastorielanden zullen dan een verstrengeling hebben gehad met die van de uithof. Opmerkelijk is verder dat – als

we uitzoomen – de plek van kerk en uithof precies in het verlengde blijkt te liggen van de ontginningswaterloop de Fencke die zijn beginpunt had bij de kerk van Molkwerum. Dit onderstreept eens te meer dat Karnewald een ‘veensatelliet’ was van deze plaats. Vermoedelijk heeft de *Monnikedammer sloot* het parochiegebied aan de noordzijde begrensd. De afbakening met Warns kan gezocht worden langs de waterloop de *Sipe* in de depressie die Warnzer Noordburen scheidt van de eigenlijke bult van Warns.⁴¹ Deze liep een 100 meter zuidelijk van waar de oude weg tussen beide nederzettingen gekruist wordt door de nieuwe rondweg richting Staveren.⁴²

Terugkomend op de vraag of Hemelum als parochie van Molkwerum of Koudum is afgesplitst, stellen we vast dat het Hemelum corpusland oorspronkelijk wel deel uitmaakte van het blokdeel van Molkwerum. Als jongere parochie heeft Hemelum ook een part van het Molkwerums veen-territorium verkregen. Het grootste deel van zijn parochiegebied lag echter oostelijk van het klooster en was afkomstig van Koudum. Omdat Koudum en Molkwerum allebei eigenkerken van de bisschop waren en de bisschop naar alle waarschijnlijkheid de verhuizing van de nonnen naar Hemelum heeft ondersteund, is het denkbaar dat hij daarbij tegelijkertijd de stichting en afsplitsing van een nieuwe (klooster-)parochie uit de genoemde parochies Molkwerum en Koudum heeft gefaciliteerd. Als we moeten kiezen voor de oudste van deze twee, die allebei bisschoppelijke eigenkerken waren, opteren we uiteindelijk voor Koudum, omdat die parochie een groter aandeel qua oppervlakte in de veenontginningen had.

38 G. Elzinga, ‘Archeologisch nieuws Hemelumer Oldeferd’, *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 68 (1969) nr. 5, 128-129. Daarbij zijn enkele skeletten gevonden en een fundamentsleuf van 5 bij 1 m met tufsteen en kalkmortelbrokjes die wellicht deel heeft uitgemaakt van een kapel. Met dank aan de medewerkers van het Noordelijk Archeologisch Depot te Nuis voor het aanleveren van de nodige informatie.

39 O. Postma, ‘Verdrongen plaatsen aan de westkust van Friesland’, *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap*, Tweede serie 42 (1925) 386-391, aldaar 390-391.

40 P.L.G. van der Meer en J.A. Mol ed., *De Beneficiaalboeken van Friesland*, (Leeuwarden 2013), 907.

41 K.F. Gildemacher, *Waternamen in Friesland* (Leeuwarden 1993), 474. De naam verwijst naar weglekkend water dat in dit geval afvloeide uit het oostelijke veenkussen.

42 A. Bult, *Aanleg rondweg Warns. Archeologische waarneming, november – december 2022*, rapport in eigen beheer (Molkwerum 2023), 23.

6. Reconstructie van het uithofbezit te Rijs circa 1580, tegen de achtergrond van het kadaster van 1832. Kaart: J. Feikens, Fryske Akademy

De uithoven van Rijs en Harich in ontginningsblokken van Gaasterland

Ten zuiden en oosten van Hemelum, op en tussen de pleistocene hoogten van het huidige Gaasterland, in de kern van Zuidergo, treffen we een klein en een groot ontginningsblok, respectievelijk van Rijs en Harich, die elk oorspronkelijk niet naar het noorden maar naar het zuiden afstroomden. In beide blokken wist de Sint-Odulfusabdij goederen te verwerven en een uithof te stichten.

Rijs

Rijs (afb. 6), dat in de veertiende eeuw een parochie vormde, als late afsplitsing van Mirns, doet zich vandaag de dag kennen als bosgebied. In de middel-

eeuwen bestond het echter uit agrarisch gebruikt lemig zand- en veenland, gelegen op de oostnoord-oost afhellende flank van de rug bij de Hoge Bergen. De nu nog zichtbare rechthoek is terug te voeren op het landgoed Franse stijl dat de Amsterdamse regent Hiob de Wildt er in de zeventiende eeuw heeft laten aanleggen.⁴³ De basislijnen ervan zijn toen echter door architect Daniël Marot rechtstreeks overgenomen uit het middeleeuws ontginningsraster. Het overvloedige water uit dit blok zal in eerste instantie zijn afgevoerd via de voorloper van de Mirder sloot tussen Mirns/Rijs en Oudemirdum.

De belangrijkste grondeigenaar te Rijs tot 1580 was de abdij van Staveren. Deze bezat hier een uithof die nog tot 1495 onder het klooster zelf viel. Hij komt twee keer voor in de *Prelarius-*

⁴³ B. Schotanus à Sterringa, *Uitbeelding der Heerlijkheit Friesland* (Leeuwarden 1718; herdruk Amsterdam 1970), blad Gaasterland. Vgl. A. Bult, *Archeologische waarneming op het terrein van het Slot (Rijs)*, rapport in eigen beheer (Molkwerum 2008), 17-19.

kroniek van abt Jacob van Oest en zijn kapeiaan Paulus van Rixtel.⁴⁴ Beide keren gaat het om verwoesting door vijanden van de abdij.⁴⁵ Volgens abt Jacob zou Rijs vóór 1485 een aanzienlijke en kostbare *grangia* zijn geweest waar Staverse abten en ook wijbisschoppen verblijf hadden gehouden. Deze mededeling spoort met het gegeven dat de in 1359 tot wijbisschop van Utrecht benoemde Folker van Gibelet, oud-abt van Staveren, in 1364 in Rijs zijn domicilie had.⁴⁶ Verderop in de *Prelarius* wordt verhaald dat de *grangia* door de abt werd bewoond sinds de tijd dat Staveren en Hemelum weer door

één overste werden bestuurd.⁴⁷ Waarschijnlijk had de uithof toen alleen nog een representatieve woonfunctie en werd de boerderij verpacht. Voor 1498 meldt de kroniek namelijk dat het opnieuw in brand gestoken hoofdhuis (*domus magnus*) zo groot was dat er drie gezinnen met hun vee in woonden.⁴⁸ Het is een situatie die ook voor uithoven van andere kloosters is overgeleverd: op het moment dat ze niet meer door eigen broeders konden worden uitgebaat en ze aan pachters moesten worden overgedragen, vestigden deze zich gezamenlijk in de al aanwezige centrale gebouwen.

7. Reconstructie van het uithofbezit te Harich circa 1580, tegen de achtergrond van het kadaster van 1832. Kaart: J. Feikens, Fryske Akademy

44 J.A. Mol, 'J.G. Ottema syn útjefte fan de Proeliarius (1855). In ferhaal oer it kleaster Starum/Himmelum yn de perioade 1482-1517', *De Vrije Fries* 82 (2002), 264-274.

45 Gerrits en Mol, 'Macht, geweld en monniken', 69.

46 G. Brom ed., *Bullarium Trajectense*, (s-Gravenhage 1891-1896), nr. 1637: in *Risen ... in domo habitationis prefati ... Folkeri episcopi Gibeletensis*.

47 *Prelarius* (origineel): Tresoor, Handschriften Provinciale Bibliotheek van Friesland nr. 1383, 55: *Rys, que tunc erat egregia grangia ac structura multum preciosa*.

48 J.H. Ottema, *Proeliarius of Strijdboek bevattende de jongste oorlogen in Friesland in het jaar 1518*, door Paulus Rodolphi van Rixtel (Leeuwarden 1855), 11, 45; vgl. *Prelarius*, 25: ... *ubi domum magnam nescientes esse monasterii simul incendis detraxerunt. Que adeo magna erat ut tria paria coniungatorum cum prolibus, familia et pecoribus habitacula larga preberet*.

Het geheel is goed in kaart te brengen. Dat komt omdat de bovengenoemde Hiob de Wildt in 1676 de samenstellende delen kocht van de edelman Georg Frederik I thoe Schwartzenberg om er een landgoed van te maken dat tot op de dag van vandaag zijn vorm heeft behouden.⁴⁹ Laatstgenoemde had ze in 1663 en later verworven, in drie delen, van partijen die ze op hun beurt tussen 1639 en 1644 van de Staten van Friesland hadden gekocht.⁵⁰ De Wildt transformeerde de uithof in een jachthuis, waarvan een afbeelding bekend is uit 1721 van de bekende tekenaar Jacob Stellingwerf. Het bovengenoemde *domus magnus*, waarin drie pachters met hun gezinnen en vee onderdak vonden, is daarop niet te zien. Het ligt voor de hand dat als het jachthuis een voortzetting was van het abtsverblijf, de boerderij daarnaast of kort daarachter op het terrein gevestigd is geweest.

Mogelijk is hier een verband met de aanwezigheid van een parochiekerk, die voor de zielzorg aan leken bedoeld moet zijn geweest. Zij is bekend uit 1333.⁵¹ De plek ervan is in 1977 bij benadering teruggevonden bij een opgraving in het Rijsterbos, zo'n 300 meter ten zuidwesten van het hierna te bespreken jachthuis. Er kwam toen een oud kerkhof tevoorschijn met een groot aantal skeletten uit de veertiende eeuw.⁵² Kerkhof en uithof lagen dan wel niet vlak naast elkaar, de afstand was klein genoeg voor pachters en andere leken op en rond de uithof om er het kerkgebouw regelmatig te kunnen bezoeken.⁵³ Maar anders dan te Karnewald lijkt de kerk eerder bij de uithof te zijn gesticht – na de verpachting? –, dan andersom.

In 1611, kort nadat alle kloostergoederen in handen van de Staten van Friesland waren gekomen, meldden de drie pachters aan de rentmeester-ontvanger dat ze hun akkerland hadden gesplitst. Ze verzochten dit ook met hun gras- en hooiland te mogen doen volgens een onderling overeengekomen voorstel.⁵⁴ Als we nu het grondbezit van deze drie in elkaar grijpende bedrijven samen karteren, uitgaande van de situatie begin 1700, op basis van het grondplan van het landgoed Rijs zoals getekend op de Schotanus-Halmakaart van 1718, dan komen we uit op een kadastrale oppervlakte van 261 pondematen (96 hectare; afb. 6). Daarbij past wel de kanttekening dat een niet onaanzienlijk deel ervan uit weinig renderende leemgrond heeft bestaan.

Harich

Even verderop, zo'n vier kilometer naar het noordoosten, lag te Harich-Westerend een andere grote uithof (*grangia*) van het klooster, genaamd het Hospitaal. We behandelen deze hier maar kort omdat hij elders al uitvoerig is beschreven.⁵⁵ De uithof is eerst uit 1486 bekend in verband met gevechten uit dat jaar waarbij het complex geplunderd werd en in brand gestoken.

Of het agrarisch bedrijf toen al verpacht was, is niet bekend. Over de ligging van de gebouwen kan echter geen twijfel bestaan. Op de kaart van 1718 staan twee boerderijen op kleine afstand van elkaar ingetekend, met de naam Hospitaal erbij.⁵⁶ Het bijbehorend kerngoed blijkt ook in kaart te brengen (afb. 7). Dat is mogelijk via één boerderij die in 1640 – als deel van twee gelijke eenheden – onder de benaming

49 Tresoar, Archief familie Thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg, inv.nr. 670.

50 W.T. Beetstra, 'De Schwartzenegers en Riis', *Balkster Courant*, oktober 1983.

51 S. Muller Fzn. ed., *Registers en rekeningen van het bisdom Utrecht, 1325-1336*, I (s-Gravenhage 1989), 417: hierin wordt Meyntatus genoemd als *rector ecclesie* de Riis.

52 Met dank aan Auke Bult te Molkwerum en de medewerkers van het Noordelijk Archeologisch Depot te Nuis voor het verstrekken van de nodige informatie.

53 Omdat Rijs niet wordt genoemd onder de dorpen van Gaasterland in de zestiende eeuw, kan het zijn dat de parochie al enige tijd vóór het jaar 1500 is opgeheven. Zie *Corpus Roemeling*. Informatie over heiligen en geestelijken van alle parochiekerken in Friesland, vanaf hun stichting tot de Reformatie, bijeengebracht door Otto Roemeling, in: www.corpusroemeling.nl, s.v. Rijs.

54 Tresoar, Archief familie Thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg, inv.nr. 1591.

55 De Langen en Mol, 'Vroege benedictijner kloosterboerderijen', 171-172.

56 W. Eekhoff geeft in zijn *Nieuwe atlas van de provincie Friesland* (Leeuwarden 1849-1859, herdruk s-Gravenhage 1970) dezelfde boerderijen weer, met daarbij de tekst 'Hospitaal, voorm(alig) klooster'. Een klooster is het echter nooit geweest.

Landschapsland in het Stemcohier van Gaasterland voorkomt.⁵⁷ Het tweetal bestond uit hoeven van buitenformaat, naast en bij elkaar, met land strekkende van zuidoost naar noordwest, van de Luts tot de Rien. Waar de andere kloosterzaten onder Harich zo'n 50 tot 60 pondematen omvatten, beschikte elk van beide boerderijen in 1606 over ruim 100 pondematen.⁵⁸ Dat deze oppervlakten vrijwel gelijk aan elkaar waren, uitgesplitst in 75 en 77 pondematen grasland plus respectievelijk 27 en 33 pondematen heide, geeft aan dat de uithof in zijn geheel ooit circa 210 pondematen groot was en in twee parallel lopende pachteenheden is gesplitst toen het klooster hem zelf niet meer kon uitbaten. Bij het noordwestelijk einde liep het uithofland uit in de *Munckewiel*, waarvan de naam verwijst naar de lekenbroedermonniken die ooit op de uithof werkten.

Uithofland en grafelijk land in het ontginningsblok van Nijhuizum-Gaastmeer

Vervolgen we onze speurtocht naar uithofland in Zuidergo, dan komen we in het noorden uit bij het veenblok van Gaastmeer, noordoostelijk van Sint Ursula (afb. 8). De oorsprong van de ontginning hier is te zoeken langs het meest noordelijke deel van de Workumer Ee. De jonge naam van het dorp hier, Nijhuizum, suggereert dat het een late kolonisatie was. Maar niets is minder waar. De veenontginners hebben zich van hieruit, net als bij Sint Ursula, steeds verder het veen in bewogen om uit te komen bij een plek aan het einde van de opstrek waar voor hen een nieuwe kerk werd gesticht op een uit het veen tevoorschijn gekomen zandhoogte. De bodemkaart kaart laat zien dat het land bij de startlijn in het westen als gevolg van bodemdaling onder invloed van de zee is komen te liggen en met een laagje klei bedekt is geraakt. De nederzetting zal er

zijn opgegeven om later opnieuw als Nijhuizum tot leven te worden gewekt. Dat de Nijhuizumer kerk vrijwel op dezelfde as is gesticht als die van Gaastmeer onderstreept dat de ontginningsband hier net als bij Karnewald-Molkwerum is blijven bestaan, behalve dan dat de dochterkerk hier uiteindelijk geboorte gaf aan een kleindochter op of bij de plek waar eerder de moeder moet hebben gestaan.

De ontginning bij Gaastmeer biedt eenzelfde beeld als die van Karnewald, ten aanzien van zowel de opschuiving als de combinatie van kloosterland en parochiekerk. De kerk van Gaastmeer komt voor op de Staverse kapellenlijst en bestond dus al in 1132. Er was echter ook een uithof. Deze wordt één keer genoemd, in een pauselijke oorkonde van 17 augustus 1245, als de *grangia* ... *Gaasterdorp*, waarna hij als zelfstandige eenheid uit de bronnen verdwijnt. Net als bij Hemelum, Karnewald en Harich zijn echter onder Gaastmeer monnik-toponiemen aan te treffen die verwijzen naar lekenbroeders van de abdij als beheerders van een uithof. De belangrijkste zijn het *Monnike* (*Muncka*, *Monka*) *Schar*, de *Monka Fenne* en het *Monka Land*, in verschillende spellingen. De eerste kan gelokaliseerd worden als een groot hooilandkavel van vijf hectare in het verlengde van patroons- of kerkengoed ten westen van de burens.⁵⁹ Aan de westkant grensde het aan het Grote Gaastmeer. De tweede, bestaande uit grasland ter grootte van twee pondematen, stond in 1511 en 1543 te boek als land van de vicaris dat het pastorie-land aan de westzijde belendend had.⁶⁰ Omdat de bulk van het pastoriegrasland ten zuidoosten van de kerk lag, zullen we het ook daar moeten zoeken, oostelijk ook van het Piel. Het derde, van één pondemaat hooiland, had de 'meerswal' als naastligger ten zuiden. Daar zal de lange rechte grenslijn mee zijn bedoeld die het Gaastmeerblok scheidde van Oudega en Idzega.

57 Dit in de betekenis van door de Staten (het Landschap) in beslag genomen kloosterland: hisgisfryslan.nl, data-lagen Floreencohieren en Kloostergoederen Harich (Stemcohier nr. 40 en Floreencohier nr. 53).

58 P. Nieuwland en J.A. Mol ed., 'Rekken van de kleasteropkomsten yn Fryslân oer it boekjier 1606/1607, opmakke troch Joannes Henrici Rhala', in: P.L.G. van der Meer, J.A. Mol en P. Nieuwland (red.), *Administrative en fiskale boarnen oangeande Fryslân yn de ier-moderne tiid* (Leeuwarden 1993), 35-154, nrs. 1327 en 1328: 'Jan Annes wed. 75 pm en 27 pm heydland; Gerryt Ryurds 77 pm en 33 pm heydland'.

59 I. Telling ed., *Register van den Aanbreng van 1511 en verdere stukken tot de florenbelasting betrekkelijk II*, (Leeuwarden 1879), 218.

60 *Register van den Aanbreng II*, 204; *Beneficiaalboeken* van 1543, 863: 'twee pm grasland, genoempt die *Moncke Fenne* (*Moncka Fenna*), die westereynde loopt an die pastoors landen'.

Als dit inderdaad klopt, bevond het *Monka Land* zich vlakbij de *Monka Fenne*. In ieder geval geven alle drie de toponiemen met hun eigendomsverhouding en aanpalende eigenaars aan dat het monnikengoed en de voornaamste geestelijke fondsen (pastorie, vicaris, kerk c.q. patroon) ruimtelijk in elkaar grepen.

Wat de bezitsreconstructie hier extra spannend maakt, is dat naast uithofland en kerkenland ook grafelijk domeinland in beeld verschijnt. Dit op basis van het toponiem 'hofland' dat juist in Gaastmeer veelvuldig wordt aangetroffen. In 1511 en 1543 had de pastorie een klein perceel in het *Lyttick of Cleyn Hofland* achter het pastoorshuis (vermoedelijk dichtbij de kerk, noordoostelijk van het Piel). Dan waren er meer naar het westen vier pondematen gelegen met de naam (pastorie) *Hofflandt*, aan de oostoever van de Grote Gaastmeer.⁶¹ Verder

is in 1700 nog sprake van tien pondematen van een particulier eigenaar op het *Hooflandt*, met het Grote Gaastmeer ten westen en het pastorie *Hooflandt* ten noorden. Net als met het monnikenland lijkt dit 'hofland' sterk vervlochten met de diverse soorten kerkenland. Overzien we het beeld van de drie bezitseenheden tezamen, van klooster, kerk en graaf, dan lijkt sprake van een groot, samenhangend rechthoekig blok, met doorgaande lijnen die over het Piel heen sprongen, van het Grote Gaastmeer in het westen tot aan de (Meer-) grens met Westergo in het oosten; een blok dan dat ten tijde van de kerkstichting door de toenmalige regievoerder als een zwaartepunt in het veen is gereserveerd en waaruit, met achterhouding van een eigen complex als grafelijk domeinland (*res de comitatu*), aan de Staverse abdij zijn overgedragen, al dan niet door tussenkomst van de bisschop.

8. Reconstructie van het kloostergoed, het kerkbezit en de grafelijke domeinlanden te Gaastmeer in de zestiende eeuw, tegen de achtergrond van het kadaster van 1832. Kaart: J. Feikens, Fryske Akademy

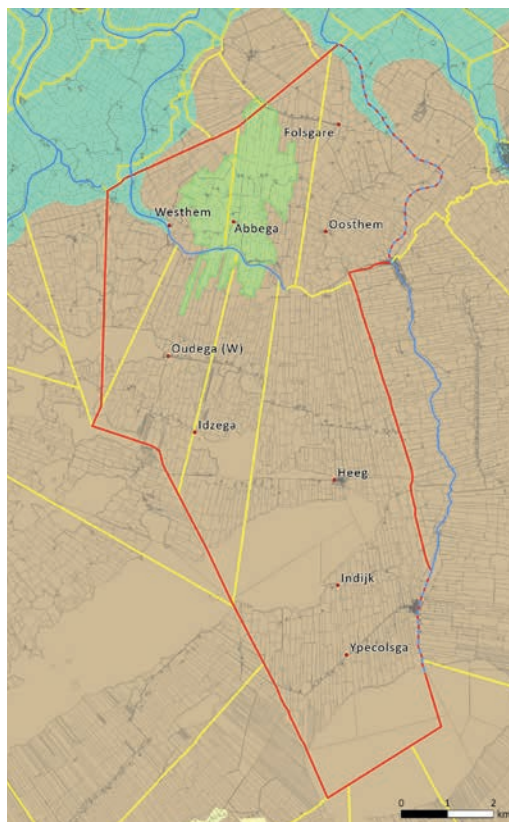
61 Register van den Aanbreng II, 204.

Uithoven, kerkelijk goed en grafelijk pachtland in het Westergo-ontginningsblok van Oudega (W) en Idzega

Oudega (W)

Ten noordoosten van Zuidergo's Gaastmeerblok treffen we Oudega Wymbritseradeel, met daarnaast Idzega (afb. 9). Elk van beide dorpen, die onder Westergo ressorteerden, had net zoals Gaastmeer een uithof van de Staverse abdij.⁶² Wat de kerk van Oudega betreft kan uit haar oudste naamvorm *Aldekerk* worden afgeleid dat ze ouder was dan Idzega. Logischerwijs heeft zij dan vóór de afsplitsing van laatstgenoemde een andere naam gehad. We kennen voor Oudega het alias *Utbirdum*, een relatief jonge naam die in de veertiende en vijftiende eeuw is overgeleverd voor het kerkelijk rechtsdistrict dat het gebied tussen Sandfirden in het westen en Ypecolsga in het oosten en zuiden bestreek. In de dorpenlijst van dit dekenaat wordt immers *Utbirdum* wel genoemd maar niet Oudega. Zoals Obe Postma heeft laten zien is *Utbirdum* (met *Utbird* als grondvorm) – in analogie met Tjalberd, Luinjeberd, Tolbert, e.a. – makkelijk te lezen als buitenbuurt of uitbuurt. Blijft dan de kwestie van welke plaats Oudega de buitenbuurt kan zijn geweest. Gezien de ligging van Oudega op het westelijke uiteinde van de in de dertiende eeuw tevoorschijn gekomen zandrug, waarop in tweede instantie de meeste boerderijen van Oudega, Idzega en Heeg als aaneengesloten buurt zijn gevestigd, is het denkbaar dat *Utbirdum* als dekenaatcentrum daar zijn (dus jongere) tweede naam aan ontleende. In dat geval moet het dorp nog een onbekende andere (wald?) naam hebben gehad.

Volgens de al vaak aangehaalde oorkonde van 1132 zijn de rechten op de kerken van Oudega, Idzega, Heeg en Ypecolsga alle in handen geweest van het Sint-Odulfuskapittel dat er na zijn overgang in een benedictijner abdij verder over mocht beschikken. De langgerekte perceelvormen in deze

9. De oerparochie Abbega in Westergo. De gele lijnen stellen de grenzen van de diverse verkavelingsblokken voor. Ondergrond: reconstructie van het landschap in de vroege middeleeuwen. Kaart: S. de Bruijn, provincie Fryslân

regio laten zien dat het ook hier een veengebied betrof. De ligging van Oudega op de meest noordelijke dwarse ontginnings-as, als ook die van Heeg ten opzichte van haar dochter Ypecolsga, geeft aan dat de agrarische ingebruikname van noord naar zuid is verlopen. Volgt men de lange strooklijnen binnen deze dorpen terug naar het noorden, dan wordt duidelijk dat de ontginning begonnen is vanuit een (voormalige?) veenstroom ten zuiden van de kleistreek waarvan Abbega het centrum was.⁶³ De start is door ons eerder op de vroege elfde

62 O. Postma, 'Granderen, Aenwert, Grandiuorum, Utberdum. Bydrage ta in ierdykskunde fen middelieusk Fryslân', *It Beaken* 3 (1941), 52-59, aldaar 58-59.

63 De loop van de stroom ter hoogte van de plaatselijke hemdijk op basis van G. Aalbersberg, *Geogenese van het gebied rond Abbega* (= AGEArapport 4; Pieterburen 2019) en *Idem*, *Geolandschappelijke ontwikkeling van het gebied rond Abbega* (= Interimrapport Salisbury Archäologie GmbH; Nottun 5 september 2022).

eeuw gedateerd, maar we denken nu aan 1000.⁶⁴ De nabije omgeving van Abbega (inclusief West- en Oosthem) is te kenschetsen als een oorspronkelijk veengebied dat al in de Romeinse tijd in ontginning genomen is, maar dat vanwege de landschappelijke dynamiek daarna opnieuw ontginningsgebied werd. De Abbegaaster Sint Gertrudiskerk, die in 1511 over verhoudingsgewijs zeer omvangrijk pastorie- en patroonsbezit beschikte, met ook beginpakketten in het veen naar het zuiden, lijkt de moederkerk van Oudega en haar dochter Idzega te zijn geweest.

Er is een sterke relatie tussen de Sint-Odulfusabdij en de Sint-Maartenskerk van Oudega, in zoverre de laatste in 1417, maar vermoedelijk ook al lang voordien, bediend werd door een monnik uit Staveren. Belangrijk is verder dat er een uithof aan verbonden is geweest. Dat blijkt uit een schenking in 1399 door hertog Albrecht van Beieren van de kerk van 'Oldenkerk ende dat *Monichuus*, dat dair bi staat ... onder den cloester van Staveren'. De begunstigde was de prior, die – anders dan de abt en de abdij aan wie de uithof kennelijk was ontnomen – zich trouw aan de hertog had betoond.⁶⁵ Dit monnikhuis zal dezelfde zijn als de *grangia* ... *de Algodeltorp* (= 'Aldega-dorp') van het Staverse klooster die voorkomt in de pauselijke oorkonde van 29 augustus 1245.⁶⁶

In de zestiende eeuw had de abdij geen landerijen meer bij de kerk. Het in 1543 geregistreerde toponiem *Groote Muncke Hauw* voor een 30 pondematen groot stuk hooiland van de pastorie herinnert echter duidelijk aan de eertijdse aanwezigheid van haar lekenbroeders.⁶⁷ Als begrenzing van dit kavel wordt de *Schetting* ten westen opgegeven, zijnde

de weg naar Westhem. Daar vinden we inderdaad onder de floreennummers 20-22 een reeks aaneengesloten percelen van het Oudegaaster pastoriefonds, bedoeld voor het levensonderhoud van de pastoor.⁶⁸ Deze hadden samen een oppervlakte van 12,5 hectare, wat dicht in de buurt komt van de bovengenoemde 30 pondematen.⁶⁹ Wilde men dit land vanuit een uithof bij de kerk bewerken, dan moet deze dicht achter de pastorie en het kerkgebouw hebben gestaan, aan de noordkant. Het lijkt erop dat tussen de *Groote Muncke Hauw* en de rest van het pastoriegoed recht ten noordwesten van de kerk, eerder ooit meer kloostergoed heeft gelegen vóór 1500 vervreemd is geraakt. In elk geval hebben we hier te maken met een rij lange doorgaande boerderijen die noordoost-zuidwest op strekten, waarbinnen de kerkengoederen samen met die van het klooster een eigen omvangrijke eenheid vormden.

Verder worden in het Register van de Aanbreng van 1511 nog twee andere monnik-toponiemen aangetroffen, maar dan voor bezit ten zuiden van de kerkbuurt. Het betreft het *Monka land*, gelegen ten westen van het Joo, en de *Moncka ackeren* van een zekere Katharina Attes.⁷⁰ De laatst genoemde veldnaam is het interessantst omdat hij ons naar een van elders bekende band tussen het klooster en de graaf leidt. In 1320 namelijk pachtte abt Folker van Staveren te *Benthergheest* een goed van de Hollandse graaf, dat dan door zijn monniken op de uithof in eigen beheer zal zijn gebruikt.⁷¹ Omdat de boerderij van Katharina Attes geïdentificeerd kan worden als de meest noordelijke en oostelijke van de drie bedrijven op Band, alias Bentergheest, is hier een

64 De Langen en Mol, 'Church foundation and parish formation', 32-37. Dit in verband met het gegeven dat de bisschop het dekenaat *Uiberdum* niet onder het in 1050 nieuw gevormde Utrechtse kapittel van Sint Jan heeft geplaatst. Het is blijven functioneren onder het kapittel van Oudmunster dat toen zeer nauwe banden met het kapittel te Staveren onderhield.

65 Verwijs, *Oorlogen*, 533.

66 Mol en Van Vliet, 'Oudste oorkonden', 123-126 (29 augustus).

67 *Beneficiaalboeken*, 841.

68 J.A. Mol en P.N. Noomen, *Prekadastrale Atlas fan Fryslân 1700/1640*, dl 12 Wymbritseradiel-Süd en Drylts (Leeuwarden 2000), s.v. Gaastmeer.

69 Indien gemeten met de koningsroede zou een pondemaat 0,3765 ha beslaan. Dan is 30 pm ruim 11 ha.

70 *Register van den Aanbreng* II, 240-241, 243. Naastligger van het *Moncka land* is de *Hjoewal*. De noordzijde van Katherina Attes land loopt op de *Brex wal* (is de wal van de Brekken). Dat geldt ook voor haar land op de *Mintze strengen*. Zowel de als eerste genoteerde buurman van Katharina zit op (op de zuidkant van) Band, met hooiland aan de Ringwiel, als de volgend vermelde pachter.

71 *Groot Placaat en Charterboek van Vriesland* I, 162-163.

10. Reconstructie van uithofland, kloosterlijk pachtland, kerkeland en grafelijk domeinland onder Oudega in de zestiende eeuw. Met paars zijn de goederen van de kerkfabriek aangegeven. In lichtgroen het bezit van de abdij. Geel: het Monka land-kavel. Groen: de boerderij van Katherina Attes in 1511 met de Moncka ackeren, vermoedelijk het grafelijk pachtland van 1320. Kaart: J. Feikens, Fryske Akademy

gelijkstelling mogelijk met *des graven pachtland* en de *Moncka ackeren*.

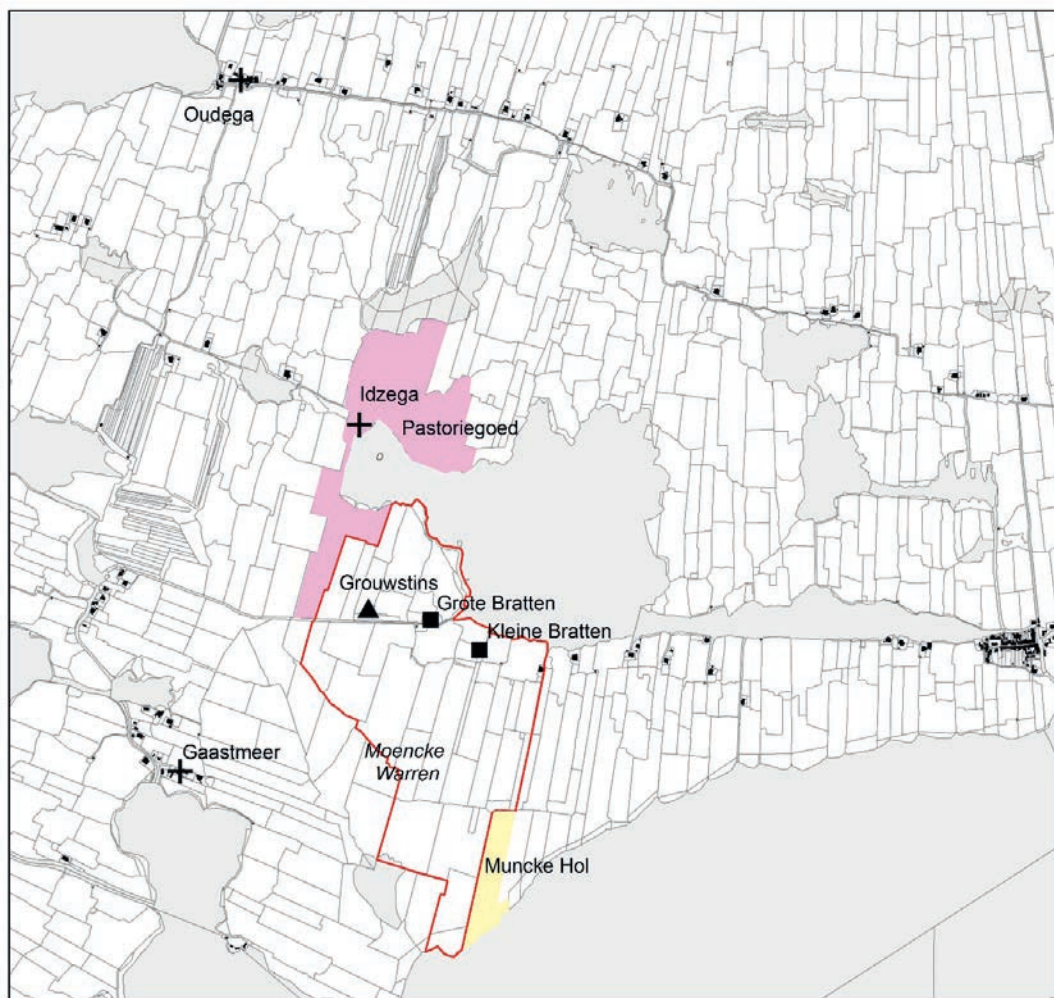
Idzega

Even ten oosten van Oudega strekt zich het dorp Idzega uit, waarvan de kerk eveneens aan Sint Maarten was gewijd (afb. 11). Het kerkgebouw zelf bestaat niet meer. Men treft er nu nog een kerkhof met een klokkenstoel. De vroegst overgeleverde naam, Eddeswald, geeft met zijn wald-suffix het veennederzettingskarakter aan. Dat Idzega jonger is dan Oudega blijkt daaruit dat de plek van de voormalige kerk anderhalve kilometer zuidelijker ligt dan de nederzettings-as met de kerk van Oudega. Hoewel de rechten op de kerk in 1132 in handen

waren van de Sint-Odulfusabdij zijn er geen pastoors bekend die monnik van Staveren waren.

In het verlengde van het pastoriegoed, wordt echter wel kloostergoed gevonden dat vanuit een uithof is uitgebaat. Deze uithof vindt men weliswaar niet in de oudste bronnen, maar krijgt wel contouren in de ligging van het abdijbezit dat voor de situatie omstreeks 1580 in beeld kan worden gebracht. Ook hier is het naamelement 'monnik' een belangrijk gidsfossiel. In een Staverse bezitslijst van 1562 wordt onder de kloosterzate *Ter Braette* aan de zuidkant van de Idzegaaster poel een groot stuk land van om en nabij de zes pondematen de *Moencke Warren* genoemd.⁷² En een strook van drie percelen aan de zuidoostzijde van dit complex bij de oever van het

72 Tresoar, Archief Sint-Nicolaasklooster Hemelum, inv.nr. 6, f. 23v-25v.

11. Reconstructie van de uithof Grouwstins, aansluitend bij het pastoriegoed (roze) van de Sint-Maartenskerk van Idzega.
Kaart: J. Feikens, Fryske Akademy

Heger Meer staat te boek als de *Mun(ni)cke Hol*.⁷³ De zate, die in de zeventiende en achttiende eeuw in tweeën was verdeeld, onder de namen de *Grote* en *Kleine Bratten*, lijkt tezamen met de ten westen ervan gelegen, eveneens tweeledige zate *Grouwe stins*, een bezitscomplex van in totaal 200 pondematen te hebben gevormd.⁷⁴ De naam *Grouwstins*, die al eerder

voor kloostergoed overgeleverd is in een oorkonde uit 1486,⁷⁵ wijst daarbij op een (tuf) stenen huis als voornaamste onderdeel van een bijbehorend gebouwencomplex. Dat in 1511 de 'abt van Staveren' eigenaar van al deze boerderijen was wijst erop dat niet het Sint Nicolaasconvent van Hemelum, maar het moederklooster de oorspronkelijke eigenaar was.⁷⁶

73 Kad. percelen Heeg A437, 441 448: Mol en Noomen, *Prekadastrale Fryslân, Wymbritseradiel Súd*, Gaastmar, Floreennr. 49; Idzegea, Floreennr. 35/36.

74 In 1700 vielen de vier naast elkaar gelegen boerderijen van Idzega met de stemnummers 6, 7, 8 en 9 onder één floreennummer, te weten Floreennr. 5.

75 *Oudfriesche Oorkonden* II, nr. 123.

76 *Register van de Aanbreng* II, 223-225.

Discussie: de rol van de graaf in de veenontginningen van Zuidergo en zuidwestelijk Westergo

Aan de vruchten herkent men de boom, luidt een bekend gezegde. Op zoek naar het aandeel van de graaf in de veenontginningen van Zuidwest-Friesland hebben we in het voorgaande een achttal versteende veenbezitspakketten besproken die in kerkelijke en deels grafelijke hand intact gebleven zijn tot circa 1400, als mogelijke vruchten van de grafelijke boom. Wijzen deze qua vorm en vorming inderdaad naar de graventijd? Elk van de reconstructies heeft niet genoeg zeggingskracht op zichzelf om er een ontstaanspatroon uit af te leiden. Over elkaar heen gelegd vertonen ze echter veel overeenkomsten die het nodige onthullen over hun opzet, herkomst, vorming en fasering.

In de eerste plaats blijkt overal sprake van een langgerekt aaneengesloten rechthoekig blok. In de meeste gevallen had dit blok een breedte van meerdere individuele veenhoeven, die dan in één verband waren samengebracht. Het kerk- en kloosterpachtgoedblok in de ontginningsparochie Ursula-woude/Oudega Noordwolde telde bijvoorbeeld drie naast elkaar gelegen boerderijen. Dat geldt ook voor het complex te Rijs, terwijl de uithof Hospitaal te Harich oorspronkelijk uit vier parallelle ontginingseenheden was opgebouwd. Voor Gaastmeer en Oudega Wymbritseradeel dringt zich eveneens het beeld op van clusters doorgaande en in elkaar overlappende hoeven die deels aan de parochiekerk, deels aan het klooster, en deels ook nog tot 1400 aan de grafelijkheid hoorden. Omdat de oorspronkelijke breedte van beide blokken niet precies te bepalen valt, blijft het aantal boerderijen dat de grondslag van elk blok vormde ongewis, maar dat het er tenminste vijf zijn geweest, is zeer aannemelijk. Te Idzega zien we dat het kloosterland zuidelijk aansloot op het doorgaande pastoriegoed en daarbij een breedte had van vier tot vijf individuele boerderijen.

Wanneer zijn nu deze pakketten of grote delen eruit in het bezit van de Kerk gekomen? Met betrekking tot de schenkingen aan de abdij van Staveren specifiek voor de vorming van uithoven is een *terminus post quem* te bepalen, te weten die van de transformatie van het Sint-Odulfuskapittel tot benedictijner abdij in 1132. Aangezien in bijna alle gevallen de ontginningen vóór 1132 lijken te

zijn gestart, betekent dit dat de pakketten op het moment van hun verwerving uit een aantal reeds functionerende boerderijen bestonden.

Vervolgens zullen de schenkingen relatief kort na komst van de hervormingsgezinde benedictijnen naar Staveren zijn gerealiseerd. Aangenomen kan worden dat deze monniken meteen naar het voorbeeld van hun moederklooster te Oostbroek uithoven hebben gevormd waarin lekenbroeders het management en deels ook de handenarbeid voor hun rekening namen. Daarmee hebben zij nog voor de komst van de cisterciënzers en premonstranzers, de uithof in Westerlauwers Friesland geïntroduceerd. In Europees verband gezien was dat niet heel nieuw, want Oostbroek had het model op haar beurt weer overgenomen van tot verschillende hervormingsgezinde behorende kloosters in Brabant, Vlaanderen en Noord-Frankrijk. Qua fasering denken we dat de meeste benedictijnse uithoven in Zuidwest-Friesland aldus gesticht zijn in de vijf decennia na de stichting van de abdij, dus tussen 1132 en 1182. De betrouwbare data die achterhaald konden worden voor de kloosterboerderij van Hemelum (1155-1157) die niet eens tot de oudste Staverse monnikhuizen te rekenen is, ondersteunen het idee van een relatief snelle uithofvorming.

Waar het later in het Friese terpengebied wel kon gebeuren dat een klooster één boerderij tot een uithof van buitenformaat opbouwde door steeds meer aangrenzend land aan te kopen van burens, was dit in het veenontginningen geen optie. Vorming van grote samenhangende eenheden vergde daar het uitkopen van precies naast elkaar gelegen hoeven in handen van individuele, relatief arme kolonisten. En die behoorden in het algemeen niet tot de begunstigers of steungroepen waaruit de kloosters ook leden rekruteerden. Dit veronderstelt dat de Sint-Odulfusabdij de meeste veencomplexen waarop het uithoven stichtte in één keer van grote eigenaars heeft verworven.

Opvallend daarbij is dat de Staverse uithoven in veel gevallen een relatie hadden met een parochiekerk, die vaak – maar niet altijd – ook door een monnik-pastoor van Staveren werd bediend. Bij de vroege *grangiae* van Karnewald, Gaastmeer, Oudega-Wymbritseradeel en Idzega denken we dat de uithof bij de bestaande, reeds vóór 1132 aan

Staveren toegewezen kerk is opgericht. Dit kan de monniken de mogelijkheid hebben geboden delen van het pastorieland mede als uithofland te gebruiken. Bij vermoedelijk jongere uithoven zoals die van Rijs lijkt de kerk echter later te zijn gesticht dan de uithof. Daar hebben de monniken na verloop van tijd kennelijk zelf een bescheiden gebedshuis gebouwd voor de zielzorg aan de ter plaatse aanwezige leken. In Hemelum lijkt daarvoor een faciliteit in de kloosterkerk te zijn geboden. Te Harich konden de bewoners uit de omgeving terecht in de aan Sint Michaël gestichte uithofkapel, die echter nooit de status van volwaardige parochiekerk kreeg. Gezien de verwevenheid tussen kerkengoed en abdijbezit kunnen in alle gevallen de pakketten waaruit deze bezittingen afkomstig waren als primair worden herkend: eer de abdij er een uithof op kon ontwikkelen en zelfs al vóór de oudste kerkenstichtingen bevonden ze zich al als grote eenheden op zijn minst elk afzonderlijk in één hand.

We kunnen nog een stap verder gaan. Op basis van hun ligging en ruimtelijke verwevenheid met oude kerkgoederen doen sommige pakketten vermoeden dat ze als grote eenheden gereserveerd zijn bij de start van de ontginningen. Dat geldt in het bijzonder voor de bezitscomplexen van vroeg gestichte veenkerken zoals die van Oudega Wymbritseradeel. Het geldt ook voor het bezit dat verbonden was met tweede fase-kerken zoals die van Karnewald, Ursulawoude/Oudega Noordwolde en vermoedelijk ook Gaastmeer. Deze oude wortels hoeven niet te verbazen: uit het gegeven dat de pakketten uit geschakelde ontginningshoeven bestonden die op eigen kavel waren doorgeschoven volgt al dat hun geschiedenis en daarmee hun eigendomspositie terug moeten gaan tot het begin van de ontginningen binnen elk blok.

Daarmee is impliciet vastgesteld dat in elk van de besproken ontginningsblokken eenheden van drie tot vijf naast elkaar gelegen kavels werden

uitgegeven aan grootgrondbezitters met pachters, in plaats van aan individuele boeren-eigenaars. Dat kunnen slechts bemiddelde eigenaars zijn geweest die bij de ontginning een initiërende of organisatorische rol hebben gespeeld. Bedenkt men verder dat deze, of hun rechtsopvolgers, zich in een later stadium grote schenkingen aan kerkelijke instellingen konden permitteren, dan komt men voor het begin vanzelf uit bij bovenlokale partijen: dat is bij de graaf en zijn omgeving.

In de literatuur zijn diverse meningen geuit over de rollen van de graaf en de bisschop bij het in cultuur brengen van het veenlandschap in de Friese Zuidwesthoek. Herre Halbertsma en Nico Algra hebben altijd verondersteld dat graaf en bisschop (als graaf) er leidend in zijn geweest omdat ze konden beschikken op het hun door de koning toegewezen 'wildernisregaal'.⁷⁷ Paul Noomen ontkent dit echter, met als belangrijkste argument dat voor Friesland geen oorkonden overgeleverd zijn waarin de koning het recht op woeste gronden, aan een graaf overdraagt.⁷⁸ Een tweede contra-overweging van deze historicus is dat in onze streken evenmin rudimentaire erkenningscijzen of rechten te vinden zijn die – zoals in Holland, het Nedersticht en het Oversticht – de weg naar uitoefening van het wildernisregaal door een graaf wijzen. Verder zou het ontginningspatroon van de Zuidwesthoek volgens Noomen geen sturing op centraal niveau verraden.

Wat betreft het eerste argument heeft Noomen zonder meer gelijk, al zijn er voor Friesland buiten Stellingwerf wel sporen van erkenningsbetalingen overgeleverd, in de vorm van de zogenoemde penninghuren, voor Oosterzee. Maar dit dorp in het latere Lemsterland werd in de volle middeleeuwen dan weer niet tot Zuidergo gerekend.⁷⁹ Het is evenwel de vraag of de stilte in de bronnen in deze gevallen wel als argument te gebruiken is. Voor de Friese streken telt in dit opzicht dat er – anders dan voor Holland, het Nedersticht en het Oversticht –

77 N.E. Algra, *Oudfries recht 800-1256* (Leeuwarden 2000), 111. Algra verwijst hier naar een gesprek met Herre Halbertsma over deze materie. Vgl. G. Bakker, 'Echten en Oosterzee, ontginning en vervening. Bijna duizend jaar maaiveldverlaging', *It Beaken* 64 (2002), 129-160, aldaar 139-141.

78 Noomen, *Stinzen in middeleeuws Friesland*, 83.

79 We volgen Dennis Worst wanneer hij dit gebied in de vroegste ontginningsfase nog laat afstromen op het Kuindersysteem: Worst, *Middeleeuwse veenontginningen*, hoofdstuk 3.

op alle niveaus sprake is van onderbelichting door het verloren gaan van archieven. Daarbij dienen we ook rekening te houden met de enorm snelle dynamiek van het ontginningsproces, die er in Friesland voor zorgde dat na de eerste fase van ontwatering, die voor gunstige opbrengsten zorgde, veel venen gaandeweg in lage, natte vlakten zijn veranderd waarop slechts een marginaal bestaan mogelijk was en zich geen elite staande kon houden. Verder kan worden onderstreept dat voor aangrenzende gewesten evenmin veel formele foreestrecht-verleningen zijn overgeleverd. In de praktijk lijken de graven het wildernisregaal er vaak stilzwijgend naar zich toe te hebben getrokken.

Wat tot slot het ontginningspatroon betreft vindt de lezer in ons dossier gegevens genoeg die op sturing door een centrale machthebber wijzen. De kwestie is alleen of dit steeds de wereldlijke graaf was, de bisschop als graaf, of de bisschop als kerkbestuurder. De bisschop was zonder meer de belangrijkste sponsor van de Sint-Odulfusabdij. Hij zal als kerkheer de uithofvorming vanaf 1132 door de monniken hebben ondersteund, zowel met bezit uit door hem beheerde of van hem afkomstige eigenkerken als met complete pakketten die hij van een graaf had gekregen of die hij had verworven toen hij zelf graaf werd. Het is denkbaar dat hij zo in de periode 1138-1165, toen hij met de grafelijkheid bekleed was, een aantal nieuwe donaties heeft kunnen realiseren.

We zagen echter al dat de bisschop in de tijd vóór 1138 het grafelijk gezag slechts korte tijd heeft kunnen uitoefenen: in Zuidergo in de jaren 1077-1099 en in het gehele graafschap Friesland alleen in 1086-1099. We stelden ook vast dat de start van de veenontginning in zowel Zuidergo als Westergo vroeger kan worden gedateerd: in de vroege elfde of zelfs in late de tiende eeuw. De eerste kerken in het veen – bij Workum en Oudega Wymbritseradeel – blijken rond 1000 te zijn gesticht. Gezien het zojuist gepostuleerde systematische patroon moet de Kerk daartoe door de hoogste instantie

van goederen zijn voorzien. Dat leidt ons eerder naar seculiere dynasten als de elkaar opvolgende Billungen en Brunonen dan naar een rijksbisschop als Koenraad van Utrecht. Dat wil niet zeggen dat de bisschop niet bij de sturing betrokken kan zijn geweest, maar dan eerst en vooral als begeleider van de vroege kerkstichtingen in het veen. In dat geval zal hij met de graaf hebben samengewerkt, net zoals we dat eerder voor de uitbouw van het kerkennetwerk in Holland aannamen. De coöperatie in de tiende eeuw en vroege elfde eeuw zal niet vrij geweest zijn van spanningen, maar het lijkt ook hier onjuist van een fundamentele tegenstelling tussen graaf en bisschop uit te gaan.

Welke vorm de regie door de graaf daadwerkelijk heeft aangenomen, is een thema dat gewestelijk overstijgend vervolgonderzoek behoeft. De casussen Gaastmeer en Oudega laten zien dat een belangrijk onderdeel bestond in het reserveren van pakketten in het veen, in de vorm van 'voorslagen'. Zelf zullen de graaf en zijn raadslieden zich niet met de praktijk van de planontwikkeling hebben beziggehouden. Het ligt vooralsnog het meest voor de hand om te denken aan voornamen dienstmannen die licentie kregen om voor grotere afstroomeenheden de lijnen uit te zetten en (met eigen kapitaal) groepen kolonisten aan te trekken.⁸⁰

80 Een glimp hiervan vangen we op in 1132 wanneer de edelman Rudolf van Steinfurt zijn omvangrijke aandelenpakket in de venen achter Vollenhove aan het premonstratenzer klooster Clarholz in Münsterland schenkt. De opgave van de naastliggende *portiones* doet vermoeden dat hij of zijn rechtsvoorganger dit pakket had verworven bij het uitzetten van de ontginningen namens de bisschop (als graaf): S. Muller Fz. en C.A. Bouman ed., *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301* I en II, (Utrecht 1920), nr. 339.

De Vrije Fries

Deel 103
2023

THEMA: TWEEDUIZEND JAAR FRIEZEN EN HUN LANDSCHAP

Van armzalige modderterpen tot ‘leave Fryske grûn’

Cancelling Plinius?

To mannis liif and to landis legere

De graaf in het veen

‘Sodanige bedijckingen strecken tot profijte vant gemenebeste’

Landschappelijke transformaties van veenweide Fryslân
ten noorden van Aldeboarn tussen 800 en 1950

Zoeken naar nederigheid

Van Waddenland tot Waddenzee, of: Hoe de dijk tot scheidslijn werd

BIJDRAGEN

De culturele betekenis van het tweesnijdende zwaard
in middeleeuws Frisia

Besonjes fan 'e Ljouwerter belestingpachter Outger Jans (1599-1677)

Hoe Fries waren de Friese Nassaus?

Van patiënten naar cliënten

KRONIEK

Archeologische Kroniek van Fryslân over 2022

Jaarverslag Koninklijk Fries Genootschap

Over de auteurs